

არნოლდ ჩიქობავას ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

ქეთევან ილურიძე

სახელთა ბრუნება XIX საუკუნის I ნახევრის

ქართული ენის გრამატიკებში

(10.02.01 _ ქართული ენა)

დ ი ს ე რ ტ ა ც ი ა

ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის

სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად

სამეცნიერო ხელმძღვანელი _

ფილოლ. მეცნ. დოქტ., პროფ.

თ. უთურგაიძე

თბილისი

2006

სარჩევი

შესავალი	2
I თავი. ქართული გრამატიკების ისტორია	6
ლინგვისტური გზა XIX საუკუნის I ნახევრამდე	6
XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკების ავტორები	10
II თავი. ლინგვისტიკის ერთ-ერთი დარგის – გრამატიკის განსაზღვრება და მისი ნაწილები	18
«ღრამმატიკისათვის»	18
მეტყველების ნაწილები	25
III თავი. არსებითი სახელი	30
არსებითი სახელის კატეგორიები	34
სქესის კატეგორია ქართული ენის გრამატიკებში	35
რიცხვის კატეგორია	45
ბრუნება	49
კანკლედობის საკითხი	67
IV თავი. ზედსართავი და რიცხვითი სახელები – სახელის გარკვეული ქვეჯგუფები	77
ზედსართავი სახელი	77
რიცხვითი სახელი	86
V თავი. ნაცვალსახელი	91
ნაცვალსახელთა ბრუნება	103
დასკვნები	117
გამოყენებული ლიტერატურა	127

შესავალი

ქართული ენის გრამატიკულ შესწავლას უძველესი ტრადიციები აქვს. საქართველოში ლინგვისტური აზრის ჩამოყალიბებას საფუძვლად ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება დაედო (IV საუკუნის 30-იანი წლები), რომლის შემდეგ დაიწყო ბერძნული ენიდან ბიბლიურ წიგნთა თარგმანები. თარგმნის პროცესში თავს იჩენდა ბგერების (ფონეტიკის), სიტყვათა ფორმების (მორფოლოგიის), წინადადებაში სიტყვათა წყობის (სინტაქსის) საკითხები ორი ენის მაგალითზე. საკითხთა შესწავლისას ნელ-ნელა იქმნებოდა ფილოლოგიური ხასიათის გრამატიკები, რომლებიც სამწერლო

ენას განიხილავდნენ.

ფილოლოგიური გრამატიკები თანდათან სასკოლო-ტექნიკურ გრამატიკებად იქცა, რომლებიც სწორად წერასა და სწორმეტყველებას ისახავს მიზნად.

სწორედ ამ ხასიათისაა XIX საუკუნის I ნახევარში შექმნილი ქართული ენის გრამატიკები, რომლებშიც ნათქვამია, რომ «ქართული დრამმატიკა ასწავებს კანონიერსა უბნობასა და წერასა ქართულად» (დოდაშვილი, 1830, 1). ამ პერიოდის გრამატიკების ავტორების ერთ-ერთ საქმიანობას პედაგოგობა წარმოადგენდა, საკუთარ ნაშრომებს ქმნიდნენ და ადგენდნენ აღსაზრდელებისათვის. ვარლამ ერისთავს, იოანე ქართველიშვილს, გოდერძი ფირალოვს, იოანე ბაგრატიონს, სოლომონ დოდაშვილს, მარი ბროსეს, პლატონ იოსელიანს, ფილადელფოს კიკნაძეს მდიდარი ენათმეცნიერული მემკვიდრეობა დახვდათ, მათი გრამატიკებისათვის უცხო არ არის იტალიელი მისიონერების, სულხან-საბას, ზურაბ შანშოვანის, ანტონ I-ის, გაიოზ რექტორის გრამატიკული ნაშრომები.

XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკული სახელმძღვანელოები სამ ძირითად ნაწილად იყოფა: ლექსთწარმოებად, ლექსთხულებად და მართლწერად. განხილულია ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და სინტაქსის საკითხები. ვხვდებით პუნქტუაციისა და ორთოგრაფიის («შეუცთომლად წერის») კანონებს. შეისწავლიან მეტყველების ნაწილებს, მათ კატეგორიებსა და ფორმაცვალებადობასთან დაკავშირებულ კანონზომიერებებს.

მეტყველების ნაწილებზე მსჯელობას სახელებით იწყებენ. სახელს (არსებითს, ზედსართავს, რიცხვითს) და ნაცვალსახელს განიხილავენ შინაარსის, ფორმისა და ფუნქციის თვალსაზრისით. საუბრობენ ბრუნებასა და ბრუნვის ფორმებზე, კანკლედობებზე (ბრუნვის ტიპებზე), იმ მორფონოლოგიურ პროცესებზე, რომლებმაც, შესაძლოა, თავი იჩინონ სახელთა ფორმაცვალებისას.

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკებში საკითხთა თეორიული ანალიზისას სათანადო მაგალითები მოხმობილია ქართული წერილობითი ძეგლებიდან ან უკვე არსებული გრამატიკული ნაშრომებიდან, რაც, ერთი შეხედვით, ქართული ენის გრამატიკულ სახელმძღვანელოებს ცოცხალ, ხალხურ ენას აშორებენ.

ამიტომაც, ამავე საუკუნის II ნახევარში ბუნებრივად დადგა ენის «განახლების» საკითხი, რისთვისაც ს. ხუნდაძე მოითხოვდა: «გავათავისუფლოთ ჩვენი დღევანდელი

ენა ძველი ენის მიხედვით ფორმებისაგან, გავაკეთილხმოვანოთ ენა სიტყვებში მრავალთან-ხმოვნობის მოსპობით, სიტყვები წინადადებაში მარტივად, უბრალოდ დავაწყოთ», აქვე შენიშნავდა, რომ ენა ცოცხალია, «ახლდება, იცვლება, მაგრამ სამირკველად ანუ სარჩულად მაინც ძველია, მწერალი ბრმათ არ უნდა ემორჩილებოდეს არც ძველსა და არც ახალ ფორმებს, არამედ მათ შორის ერთ-ერთი აირჩიოს, რომელიც უფრო კუეთილ-ხმოვანი იყოს და ენის საზოგადო კანონსაც არ ეწინააღმდეგებოდეს» (ხუნდაძე, 1992, 105).

ენის გამდიდრება, პროგრესი და არქაული ფორმებისაგან გათავისუფლება პირველ რიგში გრამატიკებს მოეხთოვებათ, რადგან თავად აყალიბებენ «მართლუბნობისა» და «მართლწერის» წესებს. ის ხომ «სიბრძნის კარია», რომელსაც მივყავართ ჩვენი ნაფიქრისა და ნააზრევის სწორად ჩამოყალიბებამდე, როგორც წერითი, ის ზეპირი ფორმით – გრამატიკა «თვნიერ იჭკსა, არს კარი სიბრძნისა, ხოლო თუ სადმე კარი სიბრძნისაა არა შევკლეთმცა სადაამცა იქმნა მისლჴდ ჩჴწნი სიბრძნისა მიმართ» (ანტონ I).

მიუხედავად არქაული ფორმების არსებობისა, XIX საუკუნის I ნახევარში შექმნილ ქართული ენის გრამატიკებში მთელი რიგი საკითხებია ორიგინალურად განხილული. აქ წარმოდგენილი ცვლილებები ბრუნვის პარადიგმის ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებით, მიდგომა ბრუნების ტიპების დასახელებისას, ნაცვალსახელთა ფუნქციისა და ბრუნების შესწავლა, მსჯელობა რიცხვით სახელებზე საინტერესოა ენათმეცნიერების ისტორიისათვის.

ჩვენს ნაშრომში საუბარია სახელთა ბრუნების საკითხებზე XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკების მიხედვით. საკითხი განხილულია ლინგვისტური მემკვიდრეობის ფონზე, გარკვეულია მიმართება ძველთან, ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით განსაზღვრულია აღნიშნული პერიოდისათვის დამახასიათებელი ორიგინალური შეხედულებები სახელებზე.

ნაშრომი ხუთი თავისაგან შედგება.

I თავში მიმოხილულია ქართული ენათმეცნიერების ისტორია, კერძოდ, დაწყებული ქართული მთარგმნელობითი სკოლისათვის დამახასიათებელი გრამატიკული შენიშვნა-კომენტარებიდან გრამატიკული ნაშრომების ჩამოყალიბებამდე, საუბარია ყველა იმ გრამატიკულ სახელმძღვანელოზე, რომელიც წინ უსწრებდა XIX საუკუნის I ნახევარში შექმნილ ქართული ენის სასკოლო-სასწავლო დანიშნულების გრამატიკებს.

აქვე, ცალკე ქვეთავში, საუბარია ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის გრამატიკების ავტორთა ენათმეცნიერულ და საზოგადო მოღვაწეობაზე.

II თავში პირველი ნაწილი დათმობილი აქვს გრამატიკის ცნების განსაზღვრებასა და მის ნაწილებს XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკების მიხედვით, მეორე ნაწილში კი განხილულია სიტყვების მეტყველების ნაწილებად დაჯგუფების საკითხები.

III თავი არსებით სახელსა და მისი «მდეგრების» განხილვას ეთმობა, სქესისა და რიცხვის კატეგორიების შემდეგ მოცემულია ბრუნვის, ბრუნებისა და კანკლედობების შესახებ მსჯელობა.

IV თავი საუბარია ზედსართავ და რიცხვით სახელებზე, ხოლო **V თავი** დათმობილი აქვს ნაცვალსახელს, რომელიც ბრუნების თვალსაზრისით განსხვავდება დანარჩენი სახელებისაგან.

ნაშრომის **დასკვნით** ნაწილში შეჯამებულია კვლევის შედეგები.

XIX საუკუნის I ნახევარში შექმნილ ქართული ენის გრამატიკებში წარმოდგენილი სახელთა ბრუნების საკითხები (ბრუნვის პარადიგმები, ტიპები, «ხმოვანთა სპობა») გახლავთ გზა მანამდე არსებული გრამატიკული ნაშრომებიდან თანამედროვე გრამატიკებამდე.

I თავი

ქართული ენათმეცნიერების ისტორია

ლინგვისტური გზა XIX საუკუნის I ნახევრამდე

ქართულ ლინგვისტურ აზროვნებას მრავალსაუკუნოვანი ისტორია აქვს. IV საუკუნის 30-იანი წლებში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდეგ დაიწყო ბიბლიურ წიგნთა თარგმანები, რამაც ქართველ მწიგნობრებს დედანთა ენისა და მშობლიური ენის გრამატიკის საკითხების გარკვევის აუცილებლობა მოუტანა.

ძეგლები ძირითადად ბერძნული ენიდან ითარგმნებოდა, თარგმნის პროცესში თავს იჩენდა ფონეტიკის (ბგერების), სიტყვათა ფორმებისა და წინადადებაში სიტყვათა წყობის საკითხები; ის სხვაობებიც, რომლებიც ბერძნულ და ქართულ ენებს ერთმანეთისგან ამორებდა. ეს ყველაფერი კი ენათმეცნიერული აზრის ჩამოყალიბებას უწყობდა

ხელს.

ქართველი მთარგმნელებისათვის არ იყო უცნობი ალექსანდრიული სკოლის წარმომადგენლის დიონისე თრაკიელის (170-90 წ. ძვ. წ.) თხზულება «გრამატიკის ხელოვნება», რომელიც ფილოსოფიური ხასიათისაა და განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა მომდევნო საუკუნეების სხვა გრამატიკულ სისტემათა განვითარებაში.

კ. დანელია შენიშნავდა, რომ «მართალია, ქართულ ენაზე გრამატიკული თხზულება (ნათარგმნი თუ ორიგინალური) ადრეული საუკუნეებისა არ შემოგვრჩენია, მაგრამ V-X საუკუნეთა ქართული წერილობითი ძეგლები (ეპიგრაფიკული თუ ხელნაწერი) ენობრივი ნორმების თვალსაზრისით ისეთ სისტემურ სტაბილურობას ავლენენ, რომ ძველ საქართველოში მწყობრი გრამატიკული ცოდნის არსებობას აუცილებლად გვაგვარაუდებინებს» (დანელია, 1990, 100).

ცნობილია, რომ X საუკუნეში შედგენილ სასწავლო-ენციკლოპედიური ხასიათის ხელნაწერში «მატერდის კრებულში» შესულია ფრაგმენტები დიონისე თრაკიელის გრამატიკის კომენტარებიდან ბერძნული ანბანის შესახებ, ასევე ეპიფანე კვიპრელის შრომიდან «ზომათათვს და საწყაულთა», რომელიც ებრაულ ანბანს ეხება.

მნიშვნელოვანია ეფრემ მცირის მიერ ფსალმუნთა კომენტარებიდან ამოკრებილი სახისმეტყველებითი განმარტებები, რომელიც შესულია ფსალმუნის თარგმანების ტექსტზე დართულ მისსავე «შესავალში», განმარტება-კომენტარები ანბანზეა გაწყობილი, ახსნილია ძნელად გასაგები სიტყვები, ეს არის ქართული ენის პირველი ორიგინალური განმარტებითი ლექსიკონი.

ს. ყაუხჩიშვილმა იოანე პეტრიწის თხზულებათა ტექსტზე მუშაობისას ცხადყო, რომ პეტრიწს პროკლე დიადოხოსის ნაშრომის «კავშირნი ღმრთისმეტყველებითნის» კომენტარების ბოლოსიტყვაობაში უსარგებლია დიონისე თრაკიელის გრამატიკით, გრამატიკის ცნებისა და გრამატიკის ნაწილთა ჩამოთვლაში იგი კვალდაკვალ მიჰყვება დიონისეს (ყაუხჩიშვილი, 1941, 755).

უკვე XI საუკუნეში იქმნება ქართული ორიგინალური ლინგვისტური ნაშრომი «სიტყუად ართრონთათვს», რომელიც მიეწერება ეფრემ მცირის სკოლის რომელიმე თეოლოგს – ეფრემ მცირეს ან არსენ იყალთოელს. ძველი ქართული გრამატიკული ტრაქტატის ავტორი საუბრობს ბერძნულ ართრონზე (არტიკლზე) «მამალს», «დედალსა» და

«შუა» სქესის მიხედვით. ართრონი ქართულისათვის არაბუნებრივია, ამიტომ ბერძნული სიტყვები უართრონოდ უნდა ითარგმნოს. მასში მოცემულია აგრეთვე ართრონიანი და უართრონო სიტყვების ბრუნების ნიმუშები «ერთობით», «ორობითსა» და «განმრავლებით» რიცხვში (მხოლობითი, მრავლობითი და ორობითი რიცხვი).

გამოყენებულია ტერმინები: მამალი, დედალი, შუა / არარომელი სქესის აღსანიშნავად, «დამორჩილებითი ართრონი» (მიმართებითი ნაცვალსახელი), «ნათესავი» (სქესი), «დრეკა» და «დაკუეთა» (ბრუნება, ბრუნვა). ბრუნვათა სახელწოდებები: ადვილობითი (სახელობითი), შობილობითი ანუ ნათესაობითი, მიცემითი, მიზეზობითი (აკუზატივი) და წოდებითი.

ნათელია, რომ X-XII საუკუნეებში იქმნება ქართული გრამატიკული აზროვნების ერთი ნაკადი ბიზანტიურ გრამატიკული მეცნიერების გავლენით, XVII-XVIII საუკუნეებში კი, რომიდან საქართველოში მოვლენილი კათოლიკე მისიონერების მოღვაწეობის პერიოდში, ჩნდება გრამატიკული აზროვნების ახალი – იტალიური სპეციფიკის მქონე შენაკადი (უთურგაიძე, 1999, 5).

1628 წლიდან იტალიელი კათოლიკე მისიონერები განაწილდნენ საქართველოში, დიდი მონდომებით დაიწყეს ქართული ენის შესწავლა იმ კუთხეებში, სადაც უნდა ექადაგათ. დააარსეს სკოლები, იქ ლათინური და ბერძნული ენების გვერდით ქართველ ბავშვებს მშობლიურ ენასაც ასწავლიდნენ საკუთარი გრამატიკებისა და ლექსიკონების მიხედვით (თამარაშვილი, 1902, 156).

ამ პერიოდში იქმნება სტეფანო პაოლინისა და ნიკოლოზ ირუბაქიძე-ჩოლოყაშვილის ქართულ-იტალიური ლექსიკონი (1629 წ.), ფრანჩესკო-მარია მაჯოს ქართული ენის გრამატიკა (1643 წ., II გამოცემა – 1670 წ.), ბერნარდო ნეაპოლელის ქართულ-იტალიური და იტალიურ-ქართული ლექსიკონები (XVII საუკუნის 70-იანი წლები), გორელი ანონიმის იტალიურ-ქართული ლექსიკონი (XVIII საუკუნის I მეოთხედი).

ამავე პერიოდს ეკუთვნის სულხან-საბა ორბელიანის ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი «სიტყვის კონა», რომელიც შემონახულია პირვანდელი, მოკლე – C რედაქციით; მისი გადამუშავებული სახით – B რედაქციითა და ვრცელი – A რედაქციით. C რედაქციის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია ლექსიკური მარაგის სიმცირე, B რედაქცია გადაწერილია კონსტანტინეპოლში, შეიცავს C-სთვის დამახასიათებელ ნიშნებს,

ზოგიერთი შესწორებებით და იძლევა ახალსაც. C-ში განუმარტავი სიტყვების უმეტესობა B-ში ახსნილია. ევროპაში მოგზაურობიდან სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ საბამ B რედაქცია გადაამუშავა, გააფართოვა და მოგვცა A – სრული რედაქციის ლექსიკონი, რომელშიც ლექსიკური მარაგი გაცილებით მეტია, ვიდრე წინა რედაქციებში. იზრდება პრევერბიანი ზმნების რიცხვი ქცევის ნიშნებთან ერთად. სრული რედაქციის ნუსხებში გაცილებით მეტ სიტყვას აქვს წყაროები მიწერილი, ვიდრე ეს B-ში იყო (ქუთათელაძე, 1957, 58, 68, 76).

სულხან-საბას ლექსიკონის ავტოგრაფიულ ნუსხებს ერთვის ტრაქტატები ფონეტიკა-მორფოლოგიის საკითხებზე – «სასწავლო ყრმათა», რომელიც საინტერესოა ქართული ენის ისტორიისათვის ენის ბგერათა ანალიზისა და მორფოლოგიური განხილვის თვალსაზრისით.

ამის შემდეგ იწერება ზურაბ შანშოვანის «მოკლე ღრამმატიკა ქართულისა ენისა» (1737 წ.). იგი მხოლოდ ფონეტიკისა და მორფოლოგიის საკითხებს შეისწავლის. ილია აბულაძეს ამ გრამატიკის პირველწყაროდ სიმონ ჯულაეცის სომხური ენის გრამატიკა მიაჩნია და მიიჩნევს, რომ შანშოვანის ნაშრომი «უჩინარი» იყო თანამედროვეთათვის და მომდევნო დროისათვისაც.

ჯულაეცის გრამატიკაზე კი აღნიშნავს, რომ «დიონისე თრაკიელის გრამატიკული ტრაქტატის სომხურ თარგმანსა და მის კომენტარებზეა დამოკიდებული, ეს ჩანს აღნაგობის, ტერმინების ხმარებისა და კატეგორიების განსაზღვრებათა მხრივ» (აბულაძე, 1976, 173-174). აღ. ფოცხიშვილის დასკვნით, შანშოვანმა კი არ დაწერა ქართული ენის გრამატიკა, მან თარგმნა სომხურის გრამატიკა ქართულად (ფოცხიშვილი, 1995, 177).

ე. ბაბუნაშვილი და თ. უთურგაიძე ზ. შანშოვანის «ქართულ ღრამ მათიკას» კომპილაციურ ნაშრომად მიიჩნევენ, სადაც ზოგი რამ ზედმეტია ქართული ენის თვალსაზრისით, მაგრამ საყურადღებოც მრავალია, რასაც გულდასმით უნდა გამორჩევა ქართული ენის შესწავლის ისტორიაში (ბაბუნაშვილი, უთურგაიძე, 1992, 25).

ამდენად, ანტონ I-მა არ იცის დასახელებული გრამატიკის არსებობა, თავად კი 1753 წელს «ქართული ღრამმატიკის» I რედაქციას ადგენს, 1767 წელს კი – მეორე რედაქციას. ანტონის ენათმეცნიერული თვალსაზრისით ჩამოყალიბებაში დიდი როლი ითამაშეს ქართულმა ეროვნულმა ლინგვისტურმა ტრადიციამ, პირადად ურთიერთობამ იტა-

ლიელ მისიონერებთან და მათი ნაშრომების გაცნობამ; მხითარ სებასტაქის სომხური ენის გრამატიკის შტუდირებამ ფილიპე ყაითმაზაშვილთან ერთად და ექვსწლიანმა მეცნიერულმა მოღვაწეობამ რუსეთში, სადაც გრამატიკის შესწავლას ის დიდ როლს უთმობდა (ბაბუნაშვილი, უთურგიძე, 1991, 11). მისი გრამატიკა მნიშვნელოვანია არა მრატო ენის კვლევის მეცნიერული გზით, არამედ სალიტერატურო ენის ორთოგრაფიული ნორმების ჩამოყალიბების თვალსაზრისითაც. ნაშრომი საკმაოდ ვრცელია და სერიოზული, მასში მოცემული შეხედულებები ამოსავალია შემდგომი პერიოდის, კერძოდ, XIX საუკუნის II ნახევარამდე შექმნილი ქართული ენის გრამატიკებისათვის.

ანტონის გრამატიკაზე დაყრდნობით, შესაძლოა ითქვას, შემოკლების გზით იქმნება გაიოზ რექტორის «ქართული ღრამმატიკა», შემდეგ იწყება დავით ბაგრატიონის ლექსიკოგრაფიული მოღვაწეობა, რომელსაც XIX საუკუნის I ნახევართან მივყავართ.

XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკების ავტორები

XIX საუკუნის I ნახევარში შექმნილი ქართული გრამატიკები მნიშვნელოვანი ნაწილია ქართული ენის შესწავლის ისტორიისათვის. აქ ვხვდებით სერიოზულ ნაშრომებს: ვარლამ ერისთავის (არქიეპისკოპოსის) რუსულ ენაზე შექმნილ «მოკლე ქართულ გრამატიკას» (1802 წ.), იოანე ქართველიშვილის «ქართულ ღრამმატიკას» (1809 წ., 1814 წ.), გოდერძი ფირალოვის (ფირალიშვილის) «თვთმასწავლებელს» (რუსულ-ქართულ გრამატიკას) (1820 წ.), იოანე ბაგრატიონის «კალმასობისეულ ქართულ გრამატიკას» (1829 წ.), სოლომონ დოდაევის (დოდაშვილის) «შემოკლებულ ქართულ ღრამმატიკას» (1830 წ.), მარი ბროსეს «კელოვნება აზაურებითა, გინა ქართულის ენისა თვთ მასწავლებელს» (1834 წ.), «ქართული ენის ელემენტებს» (1837 წ.), პლატონ იოსელიანის «პირუჭლდაწყებითი კანონნი ქართული ღრამმატიკისას» (1840 წ., 1851 წ.), ფილადელფოს კიკნაძის «ქართულ ღრამმატიკას» (ჩვენამდე ფრაგმენტულად შემორჩენილს).

დასახელებული გრამატიკები ლოგიკური გაგრძელებაა იმ შესანიშნავი და მდიდარი მემკვიდრეობისა, რომელიც მათ დახვდათ. ეს ნაშრომები სათავეს ანტონ კათალიკოსის გრამატიკიდან იღებენ. ამოსავალი ერთია, თუმცა კი, მთელ რიგ საკითხებში ორი-

გინალური შეხედულებები აქვთ. მათში განსაზღვრულია გრამატიკის რაობა, დანიშნულება, მისი ნაწილები. განხილულია ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და სინტაქსის საკითხები; ზოგიერთ მათგანში პუნქტუაციის კანონებსაც შევხვდებით. საგანგებოდ მსჯელობენ ორთოგრაფიის («შეუცთომლად წერის») ნორმებზეც. ასახელებენ მეტყველების ნაწილებს, მათ კატეგორიებსა და შინაარსეულ ჯგუფებს. არკვევენ სახელთა და ზმნათა ფორმა-ცვალებადობასთან დაკავშირებულ კანონზომიერებებს.

XIX საუკუნის I ნახევარში შექმნილი ქართული ენის გრამატიკები ძირითადად სასკოლო-სასწავლო სახელმძღვანელოებია. თავად გრამატიკების ავტორთა საქმიანობას პედაგოგიური მოღვაწეობა შეადგენდა. ისინი საზოგადო მოღვაწეობასთან ერთად ახალ თაობასაც ზრდიდნენ, სახელმძღვანელოებს საკუთარი აღსაზრდელებისთვის წერდნენ და ადგენდნენ.

საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერების განყოფილებაში S ფონდის № 4432-ით დაცულია გრამატიკის ხელნაწერი ტექსტი, რომელსაც გარეკანზე აწერია: «ქართული დრამატიკა, შეთხზული ტფილისის საკეთილშობილო სასწავლებლის მოძღურის პროტოპაპის იოანე ქართველიშვილისაგან სახმარად მისვე სასწავლებელსა 1809 წ. ტფილისი». ხელნაწერის წინასიტყვაობაში კი ავტორი იუწყება, მიუხედავად ანტონ I-ის გრამატიკის არსებობისა, «დავჲ წრ შეთხზვასა შინა წინამდებარისა ამის წიგნისა, გარნა ვინათგან სივრცისა გამო მისსა არა ადვილძალუძცთა ჰსწავლად იგი მცირეწლოვანთა ყმათა...» ეს ხელნაწერი გრამატიკა ნათელ სურათს ქმნის იოანე ქართველიშვილის საქმიანობაზე და მის მიერ ქართული ენის გრამატიკის შექმნის მიზანზე.

იოანე ქართველიშვილი (1772-1816) ბავშვობიდან იჩენს ინტერესს საეკლესიო წიგნებისადმი, სწავლობს კალოუზნის ეკლესიაში, შემდეგ მსახურობს «სტიხარცმული დიაკონის» ხარისხით. თბილისის ქრისტეშობის სახელობის ეკლესიაში მღვდლად მსახურობისას იწყო ფიზიკისა და ფილოსოფიის სწავლა. ერთხანს იულონ ბატონიშვილის კარის მღვდელი და შვილების მასწავლებელია, უფრო მოგვიანებით თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებელში ასწავლის მშობლიურ ენასა და ლოგიკას. თუმცა, არც ამ დროს მიუტოვებია მღვდელმსახურება, ანტონ II-ისგან ახალი საეკლესიო ხარისხი მიუღია: «პროტოპოპად კურთხეულ ვიქმენ ამავე მარტის 25-სა დღესა კათალიკოზის ანტონისგან» (ქართველიშვილი, 1952, 22).

ოცნებად აქვს გახსნას სასწავლებელი: «განზრახული მაქვს სასწავლებლის გახსნა. სწავლა უფასოდ იქნება...» აღსაზრდელებს ქართული ენის სიღრმეებს საკუთარი სახელმძღვანელოთი აცნობს, რომელზეც შენიშნავს, მართალია, სისტემად რუსული ენის დავუდე, მაგრამ «არა წინააღმდეგ სხვათა დრამატიკა ქართულსა ენასა ზედა ქმნულაო».

ავთ. იოსელიანი აღნიშნავს, რომ 1830-იან წლებამდე ქართველი ინტელიგენციის საუკეთესო თაობები ი. ქართველიშვილის სწორედ ამ გრამატიკაზე იზრდებოდნენ (ქართველიშვილი, ავთ. იოსელიანის რედ., 1952, 28).

თავად იოანე ქართველიშვილი ვისი დახმარებით გაეცნო ქართული ენის გრამატიკას? «მემუარებში» წერს: «ანტონმა მიმაბარა ერისთავისშვილსა არხიმანდრიტსა თვისსა ვარლაამს, კაცსა ფრიად მეცნიერსა.... ამან უკუვე მაწყებინა კითხვა დრამატიკისაო» (ქართველიშვილი, 1952, 8).

«კაცი ფრიად მეცნიერი» ვარლამ ერისთავია (1791-1830), რომლის ცხოვრება დაკავშირებულია ეკლესიასთან ჯერ საქართველოში, შემდეგ კი მოსკოვში. საქართველოში ყოფნისას მცხეთის არქიმანდრიტი ყოფილა, მოსკოვში კი დანილოვის მონასტრის გამგებელი. რუსეთში ყოფნის დროს, 1802 წელს, ვარლამი რუსულ ენაზე ბეჭდავს ქართული ენის მოკლე გრამატიკას.

გოდერძი ფირალოვის (ფირალიშვილის) (1768-1823) გრამატიკის სახელწოდება «თვთმასწავლებელი ორთა ენა ე. ი. რუსთა ქართველისა, ქართველთა რუსულისა» მის სასწავლო დანიშნულებას უსვამს ხაზს. ნაშრომი ორენოვანია და საუკეთესო საშუალება იქნებოდა ქართველთათვის რუსული გრამატიკის შესასწავლად და პირიქით. მარი ბროსეს აზრით, განკუთვნილია უფრო იმისთვის, რომ რუსული ასწავლოს ქართველებს და არა ქართული რუსებს (იოსავა, 1999, 6).

ქართველი მწიგნობარი გ. ფირალოვი მთარგმნელობით მუშაობას ეწეოდა, წერდა ლექსებსაც. ერთხანს ერეკლე II-ის კარზე მოღვაწეობდა, შემდეგ კი პეტერბურგშია, როგორც მთარგმნელი და კალიგრაფი (ენციკლოპედია, 1986, გვ. 325).

იოანე ბაგრატიონის (1768-1830) ბიოგრაფია დაკავშირებულია მეომრობასთან და წინდახედულ სარდლობასთან, რომელიც გამოუჩენია ლეკების წინააღმდეგ ბრძოლაში. იცავს სამშობლოს ომარ-ხანის შემოსევებისგან, გიორგი XIII-ის გარდაცვალების შემდეგ ერევა დავითისათვის ტახტის შემომტკიცების საქმეში. ამავდროულად ეწევა სამეცნიერ-

რო-ლიტერატურულ მუშაობას. დაახლოებით თხუთმეტი წლის განმავლობაში წერს ენციკლოპედიური ხასიათის თხზულებას «კალმასობას», რომელშიც კითხვა-პასუხის ფორმითაა მოცემული საგრამატიკო ნაწილიც. სწორედ «კალმასობით» წარმოგვიდგა იონე ბაგრატიონი, როგორც გრამატიკოსი.

XIX საუკუნის 30-იან წლებში თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებელში აღსაზრდელები ქართულ ენას სწავლობენ სოლომონ დოდაშვილის მიერ შექმნილი «შემოკლებული ქართული გრამატიკით».

სოლომონ დოდაშვილის (1805-1832) დაუღალავი ზრუნვა სწავლა-განათლების გავრცელებისათვის, ბიბლიოთეკებისა და სტამბების დაარსებისათვის, ჟურნალ-გაზეთებისა და წიგნების ბეჭდვა-გავრცელებისათვის მოღვაწეობის მხოლოდ ერთი მხარეა.

იგი 1832 წლის შეთქმულების ცნობილი მონაწილეა. მეფის მთავრობა სოლომონს ყველაზე მკაცრად და შეუბრალებლად მოექცა, რადგანაც შეთქმულთა იმ მცირე ნაწილს, რომელსაც იგი მესვეურობდა, გააჩნდა რესპუბლიკურ-კონსტიტუციური პრინციპები, ქართველ თავად-აზნაურთა «ფეოდალურ-მონარქიული ნაციონალიზმისაგან» განსხვავებით. ს. დოდაშვილი იმყოფებოდა რუსი დეკაბრისტების გამათავისუფლებელი იდეების გარკვეული ზეგავლენის ქვეშ. დოდაშვილს ვიატკაში გადასახლება მიუსაჯეს და სამუდამოდ აუკრძალეს სამშობლოში დაბრუნება (აბზიანიძე, 1959, 19). ეს კი საბედისწერო აღმოჩნდა.

ს. დოდაშვილი დაინტერესებული ყოფილა თეორიულ-ლიტერატურული საკითხებითაც. ამიტომ წერს ქართულ ენაზე სპეციალურ ნაშრომს «რიტორიკას», რომელსაც რუსულ ენაზეც თარგმნის. ერთხანს რუსულ-ქართული გაზეთის «ტფილისის უწყებანის» ერთ-ერთი ხელმძღვანელია, შემდგომ კი ჟურნალ «სალიტერატურონი ნაწილნი ტფილისის უწყებათანის» რედაქტორი.

იონა ხელაშვილისადმი მიწერილ პირად ბარათებში ვკითხულობთ:

«შევადგინე ქართული ღრამმატიკა სასწავლებლისათვის, სრულვყავ რიტორიკა ქართულისავე ენასა ზედა, ვჰსთარგმნე რწმენებისამებრ მთავრობისა სჯული ვალდებულობანი სასამართლოებისნი... შევადგინე მოკლედ ფილოსოფიისა ძალნი საზღვრებითა და განყოფილებითა მისითა, ისტორიული აღწერა ვიწყე რომელთამა მწერალთა და რომელიმე სრულ ვყავ».

რაც შეეხება პედაგოგიურ საქმიანობას, ჯერ სიღნაღის სამრევლო სასწავლებლის მასწავლებელია, შემდეგ კი თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლისა, სადაც ასწავლის ქართულ სიტყვიერებას, რიტორიკას, ლოდიკასა და გეოგრაფიას.

სოლომონ დოდაშვილს სერიოზული მონაწილეობა მიუძღვის ნიკოლოზ ბარათაშვილის აღზრდაში, სკოლაში შესვლის პირველი დღიდანვე მისი მასწავლებელი ყოფილა, პეტერბურგის უნივერსიტეტიდან ახლადდაბრუნებული სოლომონი ასწავლიდა ქართულსა და გეოგრაფიას. აქაურ სასწავლებლებზე ს. დოდაშვილი გულისტკივილით წერს: «მოსწავლენი მრავალ არიან და მასწავლებელნი მცირე, არავინ მიაქცევს ყურადღებას და არცა სჭვრეტენ სწავლათა, მოწაფეთა ჩემთა არა აქვსთ სული აღძრულნი და განღვიძებულნი, მისწვდნენ ჭეშმარიტსა და საამო აღმკობილებას. არა აქვსთ მიდრეკილება განათლებისადმი» (ლეონიძე, 1945, 9).

მიუხედავად ბიოგრაფიის ხანმოკლეობისა, ვრცელია სოლომონ დოდაშვილის ღვაწლი. იონა ხელაშვილი ერთ-ერთ წერილში სწერდა: «სახელი შენი აღიწერების წიგნსა შინა, ხოლო სამარხსა შენსა ზედა აღიმართვიან ძეგლნი, მქადაგებელნი შენისა სიბრძნისა და ღვაწლისა, და ბიბლიოთეკებსა შინა ივერიისა სახელნი შენი შთაიწერებიან აღბაძვებად სიბრძნითა მოყვარეთა».

იონას ბოლომდე ვერ უწინასწარმეტყველებია, სოლომონის სამარხი დაკარგულია.

მარი ბროსეს გრამატიკულ ნაშრომსაც «*Ā*ელოვნება აზნაურებითა, გინა ქართულის ენისა თვთ მასწავლებელი» ჰქვია. ფრანგი ორიენტალისტი თავდაპირველად ჩინურით იყო გატაცებული, შემდეგ ქართული და სომხური ენების შესწავლას მოჰკიდა ხელი. ბიბლიის ქართულმა თარგმანმა უდიდესი დახმარება გაუწია მარი ბროსეს და იგი იქცა მის მთავარ იარაღად ქართული ენის შესწავლაში. ქართული ტექსტის ბერძნულთან შედარების გზით მან შესძლო გაერკვია ქართული გრამატიკის თავისებურება, შეედგინა ლექსიკონი (ბროსე, 1829, 1-16).

1834 წელს მან ლითოგრაფულად გამოსცა ლიტერატურული ქართულის სრული გრამატიკა («ქართული ენის თვთმასწავლებელი»), რომელიც იყო რუსთველის პოემის, ქართული დაბადებისა და სხვა კლასიკურ თხზულებათა შესწავლაზე რვა წლის შეუდრეკელი მუშაობის შედეგი.

1837 წელს კი დაიბეჭდა «ქართული ენის ელემენტები», რომლის შედგენა დავალებული ჰქონდა კლაპროთს. მანამდე, 1827 წელს, კლაპროთმა შეადგინა ქართულ-ფრანგული ლექსიკონი. მარი ბროსე შენიშნავს, რომ ეს ლექსიკონი წარმოადგენს ფირალოვის «თვთმასწავლებლის» ფრანგულ გადმოკეთებას, რომელიც სავსეა მიუტევებელი შეცდომებით (ბროსე, 1829, 17-18).

არ ჩანს დაწვრილებითი ცნობები, როგორი გავლენა მოახდინა მ. ბროსეს კრიტიკამ კლაპროთის გრამატიკის დაბეჭდვის საქმეებზე, მაგრამ მისი ბეჭდვა მეტისმეტად გაგძრელდა და 1835 წელს კლაპროთი გარდაიცვალა. სააზიო საზოგადოების დადგენილებით მ. ბროსეს მიენდო ამ გამოცემის ბეჭდვის დამთავრება. ამავე დროს მან მიიღო უფლება შეედგინა უკვე დაბეჭდილი ნაწილის შეცდომათა ნუსხა და შეეტანა შესწორებანი დანარჩენ ნაწილებში. ამდენად, შრომამ ნაწილობრივ მიიღო საკუთრივ მარი ბროსეს მიერ გამართული მეორე გამოცემის ხასიათი (ბროსე, 1999, 109-110).

ვილადელფოს კიკნაძე, რომლის «ქართული ღრამმატიკის» ფრაგმენტებია ჩვენამდე შემორჩენილი, 1832 წლის შეთქმულების მონაწილე, შეთქმულთა საზოგადოების წესდებისა და საიდუმლო ანბანის შემდგენელი ყოფილა. მ. ხომერიკმა შეადარა ფ. კიკნაძის გრამატიკის ფრაგმენტები ცნობილ ქართულ გრამატიკებს და გამოარკვია, რომ ავტორი ძირითადად სარგებლობს იოანე ქართველიშვილის გრამატიკის დებულებებით, მაგრამ უყურადღებოდ არ ტოვებს ანტონის გრამატიკას (ხომერიკი, 1997, 6). ეს ბუნებრივიცაა, რადგან თვით იოანე ქართველიშვილის გრამატიკა განიცდის ანტონის გავლენას.

ვილადელფოსის სურვილი მასწავლებლობა ყოფილა, გიორგი ერისთავისთვის უთქვამს: «მე რომ გიმნაზიაში ვიყო მასწავლებლად, მრავალ სიკეთეს ჩაუნერგავდი ახალგაზრდა მოსწავლეებსო» (ხომერიკი, 1997, 15).

ალ. ფოცხიშვილიც ფ. კიკნაძის «ქართული ღრამმატიკას» ორიგინალურ ნაშრომად მიიჩნევს, თუმცა შენიშნავს, რომ იგი სკოლის სახელმძღვანელოდ მაინც არ გამოდგებოდა (ფოცხიშვილი, 1997, 4).

როგორც ვხედავთ, XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკების ავტორების საქმიანობას მხოლოდ ენათმეცნიერული კვლევა არ შეადგენდა. ისინი საზოგადო მოღვაწენი იყვნენ, ცხოვრობდნენ ქვეყნის ცხოვრებით, ქმნიდნენ და ადგენდნენ მომავალი თაობებისათვის.

II თავი

ლინგვისტიკის ერთ-ერთი დარგის – გრამატიკის

განსაზღვრება და მისი ნაწილები

«ღრამმატიკისათვის»

ლინგვისტიკა მეცნიერებაა ენის შესახებ, ამიტომ მას ენათმეცნიერებას უწოდებენ. გრამატიკა ლექსიკოლოგიასთან და სტილისტიკასთან ერთად ლინგვისტიკის დარგია. სწავლობს ენის აგებულების საკითხებს. ენის მნიშვნელობის მქონე ელემენტების – სიტყვების შედგენილობას, მათ ფორმასა და ფუნქციას.

დაშლილ სიტყვათა უმცირესი, მნიშვნელობის არმქონე ნაწილებით, სიტყვათა მარშრუტებით (აფიქსებით) და სიტყვების ერთმანეთთან დაკავშირებით თავად გრამატიკაც ნაწილებად იშლება: ფონეტიკად, მორფოლოგიად და სინტაქსად.

გრამატიკული ნაშრომები, ტრადიციულად, გრამატიკის რაობის განსაზღვრებით იწყება. დიონისე თრაკიელი წერს, რომ «გრამატიკა არის ცოდნა იმ გამონათქვამთა, რომლებიც, ჩვეულებრივ, გვხვდება პოეტებთან და პროზაიკოსებთან», მას ექვს ნაწილად ჰყოფს:

1. კითხვა, შეფარდებული პროსოდის წევრებთან;
2. განმარტება იქ არსებული პოეტური სახეების მიხედვით;
3. მოხდენილი გადაცემა ენათა და ისტორიათა;
4. ეტიმოლოგიის ძიება;
5. ანალოგიის შეფასება;
6. გარჩევა ნაწარმოებთა (ქაროსანიძე, 1993, 11).

ანტონ I-ისათვის გრამატიკა მხოლოდ წერითი მეტყველების ან პოეტებისა და პროზაიკოსების შემსწავლელი მეცნიერება როდია, მას ზეპირი მეტყველების სისწორესაც უკავშირებს: «ღრამმატიკა არს შემძლეობა მართლ-უბნობად და წესიერ წერად, ნივთნი უკვე ღრამმატიკისანი არიან თქმაობანი კაცობრივი, ხოლო თქმაობა უკვე კაცობრივი ორთა სახეთა მიერ განიყოფების, ე. ი. საუბრისა მიმართ და წერისა. ხოლო წარმოსდგებიან ესენი მრავალთა სიტყვათაგან და სიტყვანი მრავალთა ლექსთაგან და ლექსნი მარცვალთაგან და ეგ სახედ მარცვალნი – წიგნთაგან» (ანტონ I, 1767, 115).

სამართლიანადაა შენიშნული, რომ მეტყველება ორი სახისაა: წერიტი და ზეპირი, სწორად მეტყველება სწორად წერასა და სწორად საუბარს მოიცავს. გრამატიკა ადამიანთა ენას შეისწავლის, ენა საუბარია, საუბრისას, მეტყველებისას გამოიყენება წინადადებები («სიტყვები»), წინადადებები სიტყვებისაგან იგება («ლექსნი»), სიტყვები – მარცვლებისაგან («მარცვალნი»), მარცვლებს კი ბგერები ქმნიან («წიგნი»).

«სიტყვა» რომ წინადადებას და მეტყველებას ნიშნავს ჯერ კიდევ XII საუკუნეში, ამინიოს ერმისის თხზულებათა¹ ანონიმ ქართველ მთარგმნელს აქვს მოცემული. მასთან ვხვდებით ისეთ ქართულ გრამატიკულ ტერმინებს, რომლებიც თანამედროვე ტერმინოლოგიაშიც გამოიყენება: «სახელი», «მარცვალი», «ასო», «დასვინტაქსება» (წინადადების წევრთა კავშირი).

გაიოზ რექტორის განსაზღვრება ახლოსაა ანტონთან: «ღრამმატიკა არს სწავლა მართლუბნობისა, წერისა, კითხვისა, და გულისხმისყოფისა მათისა, თვისებისამებრ ხმარებისა ენისა» (გაიოზ რექტორი, 1970, 49). სქოლიოში კი მიანიშნებს, რომ სიტყვა «ღრამმატიკა» ელინურად წიგნს, წერილს ანუ ასოს ნიშნავს, «ღრამმატიკის» დანიშნულება კი ასოთა «თვსებათა და ხმარებათა» შესწავლაა.

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკოსები კარგად იცნობენ წინამორბედთა განსაზღვრებებს და თავადაც აყალიბებენ: «ღრამმატიკა არს სწავლა, ჳელთმძღჳანჳ ჴლი კანონიერისა უბნობისა და მართლწერისადმი» – წერს იოანე ქართველიშვილი (ქართველიშვილი, 1809, 1). იოანე ბატონიშვილი არისტოტელეს ნათქვამს იხმობს და «ღრამმატიკას ყოველთა ხელოვნებათა საფუძველს» უწოდებს; «ღრამმატიკა არს ბერძნული ლექსი, ნიშნავს მწიგნობრობას, ...იგი არს შემძლეობა მართლუბნობად და წესიერ წერად» (იოანე ბატონიშვილი, 1986, 33).

იგივეს იმეორებს სოლომონ დოდაშვილიც: «ქართული ღრამმატიკა ასწავლებს კანონიერსა უბნობასა და წერასა ქართულად» (დოდაშვილი, 1830, 1).

გ. ფირალოვი გრამატიკის საზოგადო და საკუთრებით ხასიათს უსვამს ხაზს. გრამატიკა საზოგადოა იმ შემთხვევაში, როცა «მოგჳ ჴცემის ფილოსოფიური გულისჳმისყოფად უცვალეებლთა და უმთავრესთა საფუძველთათვს ზოგად ყოვლისა კაცობრივისა სიტყვისა» («სიტყვა» აქ მეტყველებას ნიშნავს), ხოლო «საკუთრებითი» თვისება მაშინ

¹ ამინიოს ერმისის თხზულებები ქართულ მწერლობაში. ტექსტები მოამზადეს ნ. კეკელაძემ და მ. რაფავამ, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო მ. რაფავამ.

ვლინდება, როცა «წარუწერს კანონს მიყვანებად კანონიერისადმი ხმარებისა თითოეულთა ენათა» (ფირალოვი, 1820, 22).

გ. ფირალოვის გრამატიკის ორენოვანი (რუსულ-ქართული) ბუნება ბუნებრივად აყენებს საკითხს ზოგად ენათმეცნიერებაზე და კონკრეტულად ერთი ენის გრამატიკულ საფუძვლებზე. ორენოვანი გრამატიკის შექმნისას, რა თქმა უნდა, თავს იჩენდა მთელი რიგი საკითხები, რომლებიც ორივე ენისათვის საერთოა, გამოიკვეთებოდა ის წესებიც, რომლებიც მხოლოდ ქართულისათვის ან მხოლოდ რუსულისათვისაა დამახასიათებელი, გრამატიკის ზოგადი განმარტება კი გ. ფირალოვთანაც ტრადიციულს მისდევს: «დრამმატიკად არს გამოცდილება კანონიერად ხმარებისაჲს ენისა, ვითარცა საუბარსა შინა, ეგრევე წერასა შინაცა» (ფირალოვი, 1820, 22).

ფილადელფოს კიკნაძის თქმითაც, «დრამმატიკა არს სწავლა კადნიერად ხმარებისა ლექსთასა საუბარსა შინა და წერისა» (კიკნაძე, 1997, 7).

როგორც ვხედავთ, დასახელებულ ენათმეცნიერულ ნაშრომებში გრამატიკის ცნების განსაზღვრება შემოიფარგლება მართლუბნობისა და მართლწერის კანონების დადგენით. გრამატიკის მთავარ დანიშნულებად მეტყველების კულტურისა და ორთოგრაფიის საკითხების შესწავლა მიაჩნიათ, გრამატიკის ცოდნის მთავარ მიზნად კი მართლმეტყველებისა და მართლწერის ნორმების დაცვას მიიჩნევენ. ამდენად, ყურადღებას ამახვილებენ გრამატიკის პრაქტიკულ ფუნქციაზე.

გრამატიკა რომ ზეპირი და წერიტი მეტყველების კანონებს შეისწავლის, იმეორებს პლატონ იოსელიანიც, უფრო მოგვიანებით კი, XIX საუკუნის II ნახევარში, თედო ჟორდანია გრამატიკის რაობის განმარტებისას ითვალისწინებს, რომ ენა ცოცხალი ორგანოა, შესაძლოა, შეიცვალოს; სამწერლობო ენის გვერდით არსებობს «ხალხური ენა და თქმანი», ამიტომაც «გრამატიკა ქართული არს კრებული ქართული ენის კანონზომიერებისა... ყოველივე ენისა იცვლება, ხოლო თვთ კანონები მისი შეუცვლელი რჩება» (ჟორდანია, 1889, 3).

XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკული სახელმძღვანელოები სამ ძირითად ნაწილად იყოფა: ლექსთწარმოებად, ლექსთხზულებად და მართლწერად.

იოანე ქართველიშვილი და პლატონ იოსელიანი ლექსთწარმოებას ეტიმოლოგიასაც უწოდებენ (მორფოლოგია ფ. მაჯოს ტერმინოლოგიითაც ეტიმოლოგიაა), ლექს-

სთხზულებას _ სინტაქსს, ხოლო მართლწერას _ ორთოგრაფიას.

ენათმეცნიერებაში ეტიმოლოგია სიტყვის ფუძეში ჩაქსოვილი წარმოდგენის ამო-
შიფრვას, ანდა, სხვანაირად რომ ვთქვათ, იმ დახასიათების მიგნებას ნიშნავს, რომლის
საფუძველზეც საგანს სახელი დაერქვა (ჩიქობვა, 1952, 229). ეტიმოლოგიას აინტერესებს
სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობები, მისი წარმომავლობა, მნიშვნელობა სხვადასხვა
ისტორიულ საფეხურზე და არა სიტყვის წარმოება მორფოლოგიური თვალსაზრისით.
ეტიმოლოგია მორფოლოგიას არ ნიშნავს.

XIX საუკუნის I ნახევრის სასკოლო გრამატიკებში კი ეტიმოლოგია მოძღვრებაა
ცალკეული სიტყვის შესახებ. მის საგანს შეადგენს: ბგერები, ფონემები, მეტყველების ნა-
წილები, სახელთა ბრუნება, ზმნათა უღლება, სიტყვათწარმოება.

ეტიმოლოგიაში (ლექსთწარმოებაში) განიხილავენ ფონეტიკისა და მორფოლოგი-
ის საკითხებს. საუბრობენ ენის უმცირეს, დაუშლელ ელემენტებზე _ ბგერებზე, რომელ-
თაც ჰყოფენ ხმოვნებად, ორხმოვნებად (ა, ჟ...) და უხმოებად (რა თქმა უნდა, ორხმო-
ვან ბგერებს დაუშლელ ელემენტებად ვერ ჩავთვლით, ძვ. ქართულში ეს ორი ბგერაა,
ერთი გრაფიკული ნიშნით წარმოდგენილი, ენის ბუნებისათვის უცხო, ამიტომაც ნა-
კლებ სიცოცხლისუნარიანი). «ჩვენ ვუბნობთ საშუალობითა ლექსთათა, რომელნიცა
მდგომარეობენ მარცხალთა და ასოთაგან, ასო არს გამოხატვა აღმოკვრისა» (დოდაშვი-
ლი, 1830, 1). განმარტებაში ჩანს დიფერენცირება ასოსა და ბგერას შორის, ბგერას
«აღმოკვრა» ეწოდება, ხოლო ასო მისი წერილობითი გამოხატულებაა. ენის უმცირესი
ნაწილების შეერთებით მარცვლები იქმნება, რომელიც «ერთითა განხმითა ბაგეთათა
წარმოებულნი კმანია, მარტონი ანუ შედგმულნი კმოვანთა და უკმოთა ასოთაგან: უ-
ფა-ლი, მე-ფე, მო-ცი-ქუ-ლი», «თვთოეულსა მარცხალსა შინა უნდა იყოს კმოვანი ასო,
რომელიც თვთ შეადგენს მარცხალსა» (ქართველიშვილი, 1809, 4).

მარცვლები ქმნიან «ლექსებს» (სიტყვებს), რომლითაც გამოითქმის ვითარიმე შე-
მეცნება ანუ გრძნობილება: სახლი, შუა წინიერი, მე ვაშენებ...» (დოდაშვილი, 18930, 2).
ლექსთა შეერთებით კი «წარმოდგების სიტყუა მრთელისა ჰაზრისა მექონენი».

თუ «ასოსა» და «ლექსს» თავიანთი ფორმებისა და ფუნქციის თვალსაზრისით
ეტიმოლოგია შეისწავლის, «მრთელი ჰაზრის მექონე სიტყუას» ანუ დასრულებული აზ-
რის მექონე წინადადებას ლექსთხზულება, სინტაქსი იკვლევს.

ლექსთხზულება სიტყვათა «შეთხზვა», შეერთებაა. წინადადების წევრების ერთმანეთთან კანონიერი შეერთება სინტაქსის საგანია; მართლწერა, კანონიერწერა ანუ ორთოგრაფია სწორად წერის ნორმებს ითვალისწინებს, ზოგიერთი საკითხის წინ წამოწევით სტილისტიკასაც უახლოვდება.

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკებიდან განსხვავებულ სურათს ქმნის გ. ფირალოვის «თვთმასწავლებელი», რომელიც ოთხ ნაწილად იყოფა: კანონიერწერად, ლექსთწარმოებად, სიტყვათა თხზულებად და აღმასვლებად მარცვალთა.

სახელმძღვანელო გრამატიკებში ძირითადი ყურადღება მახვილდება სიტყვებზე («ლექსნი»), როგორც მეტყველებისათვის აუცილებელ ნაწილებზე. სიტყვებს განიხილავენ ორი ასპექტით: აგებულებისა და მნიშვნელობის მიხედვით. აგებულებით სიტყვები მარტივია და რთული, პირველსახეობითია (ძირეული) და სხმითგარდასვლითი.

რთული სიტყვები მარტივ სიტყვებს უპირისპირდებიან ფუძეთა რაოდენობის თვალსაზრისით; ყველა ერთფუძიანი სიტყვა მარტივია, ყველა ერთზე მეტფუძიანი – რთული.

პატივი / პატივ-სადები

კეთილი / კეთილ-სადები

მოყვარე / ღვთის მოყვარე

კაცი / კაც პატიოსან²

ჩვეულებრივ, ასეთი სიტყვები ერთმანეთს აგებულების გარდა, მნიშვნელობითაც უპირისპირდება. «რთული ლექსი არს იგი, რომელიცა მდგომარეობს ორთა ანუ რაოდენთაგანმე ლექსთა» (დოდაშვილი, 1830, 2). ამ შეხედულებას უპირისპირდება იოანე ბატონიშვილი, რომელიც ერთფუძიან სიტყვებს მარტივს უწოდებს, ორფუძიანს – რთულს, ხოლო ორზე მეტფუძიანს – ზედრთულს. ზედრთული სიტყვების ნიმუშებად მსაზღვრელიანი ფორმები მოჰყავს: ღმერთ მამაკაცი, მწყემს კეთილ მოძღვარ, იაონე ღვთის მეტყველი... არც რთულ და «ზედრთულ» სიტყვათა მართლწერის საკითხებია ბოლომდე გარკვეული.

წარმოებული სიტყვები პირველსახეობითებიდან (ძირეულებიდან) წარმოსდგებიან: დღე → დღიური, მზე → მზიური, კაცი → კაცობრივი... «წარმოებითი ლექსი არს

² მაგალითები მოყვანილია XIX ს-ის I ნახევრის გრამატიკებიდან.

იგი, რომელიცა ჰსწარმოებს სხვსა ლექსისაგან», «ჰსწარმოებს» ძირეული სიტყვის ფუძეზე დერივაციულ აფიქსთა დართვით, რაც ახალი მნიშვნელობის სიტყვებს წარმოქმნის.

გ. ფირალოვი მნიშვნელობის მიხედვით ცალკე ჯგუფად გამოჰყოფს: კნინობით და განდიდებით ფორმებს. ამათგან, კნინობითი ქართული ენისათვის ბუნებრივი, წარმოქმნილი სიტყვებია, «გვიჩვენებს, რომ საგანი, რომელსაც ის აღნიშნავს, ზომით ან სიდიდით ნაკლებია, ვიდრე ძირეული სახელით აღნიშნული: «წიგნაკი» «წიგნის» პირისპირ» (შანიძე, 1980, 120).

საგნის შემცირებულ ზომას უსვამს ხაზს გ. ფირალოვიც: «კნინობითი არს იგი, რომელიცა ჰნიშნავს ნივთსა უმცირეს ჩვეულებითსა» (ფირალოვი, 1820, 27): ჯელაკი – თათი, წიგნაკი – პატარა წიგნი. აფიქსად წარმოადგენს -აკ ბოლოსართს (სუფიქსს), რომელსაც აკ. შანიძე თანამედროვე ქართულში კნინობითი სახელების მაწარმოებელი –ა სუფიქსის წინასახედ მიიჩნევს. იგი მხოლოდ ორიოდ სიტყვაშია შემორჩენილი (წიგნაკ-ი, გორაკ-ი), თუმცა, «სამეცნიერო და ტექნიკური ლიტერატურის ენა ცდილობს, გაავრცელოს -აკ-ის ხმარება: ბაგირაკ-ი, ლილვაკ-ი, ხაზაკ-ი...» (შანიძე, 1980, 121).

გ. ფირალოვი რუსული ენის გრამატიკის გავლენით ქართულ ნაწილშიც კნინობითი ფორმების სიტყვებს უპირისპირებს ე. წ. განდიდებით ფორმებს. რუსულში "Слово увеличительное представляет вещь больше обыкновенной". ასეთ სახელებს აწარმოებს ბოლოსართები -ищ, -ища (напр. Домище, горища...) სახლი (დიდი), მთაჲ (დიდი) «წარმოადგენს ნივთსა უდიდეს ჩვეულებითსა». ქართულისათვის ეს არაბუნებრივია, «სახლი» და «მთა» ძირეული სიტყვებია, მისი სიდიდის ან სიპატარავის აღსანიშნავად მსაზღვრელად დართული ზედსართავები გამოიყენება, ზედსართავ სახელებს კი შესწევთ ძალა, თავის მხრივ, აფიქსაციით წარმოადგინონ «დიდთან» შედარებით უფრო დიდია ესა თუ ის საგანი, თუ დიდთან მიმართებით შედარებით პატარა.

მეტყველების ნაწილები

სიტყვას, როგორც ენათმეცნიერების შესასწავლ ნაწილს, თუ წინაპერიოდის გრამატიკულ ნაშრომებში ეტიმოლოგია იკვლევდა, დღეს მის მაგივრობას რამდენიმე დარგი ასრულებს. ლექსიკოლოგია სიტყვას შეისწავლის, როგორც ლექსიკური შემადგენლობის წევრს, მორფოლოგიას – ფორმის თვალსაზრისით აინტერესებს, სემანტიკას – მნიშ-

ვნელობის, სინტაქსს – წინადადების წევრობის ფუნქციით, ხოლო ეტიმოლოგიას – ფუძეში ჩადებული დახასიათების პოვნის მიზნით.

მორფოლოგია ენაში არსებულ სიტყვათა მარაგს გარკვეულ ნაწილებად (ჯგუფებად) ალაგებს და განიხილავს ცალკეული ჯგუფების მიხედვით. ნაწილებად დაჯგუფებისას გათვალისწინებულია ყველა სიტყვის მნიშვნელობა და ფუნქცია სხვა სიტყვებთან დაკავშირებისათვის. ამდენად, მორფოლოგია სიტყვების «დანაწილებისას» სინტაქსსა და სემანტიკასაც იშველიებს.

აკაკი შანიძე სიტყვათა კლასიფიკაციის გრამატიკულ საფუძველს მორფოლოგიურ ან სინტაქსურ ნიშნებში ხედავს (შანიძე, 1980, 35). არნ. ჩიქობავა მიიჩნევს, რომ ეს მხოლოდ მორფოლოგიის ცნებაა და ამ ცნების დადგენისას საფუძველი მორფოლოგიური ნიშანი უნდა იყოს (ჩიქობავა, 1952, 261).

სიტყვათა ამგვარ დაჯგუფებას მეტყველების ნაწილები ეწოდება. უფრო ადრე მას «სიტყვათა ნაწილს» უწოდებდნენ, დიონისე თრაკიელთან კი «წინადადების ნაწილი» ერქვა.

საკმაოდ სერიოზული, შემდგომი პერიოდებისათვის გასათვალისწინებელი, «წინადადების ნაწილებია» დასახელებული დიონისე თრაკიელის «გრამატიკის ხელოვნებაში».

წინადადების რვა ნაწილი თანამედროვე გაგებით მეტყველების რვა ნაწილს გულისხმობს: სახელი, ზმნა, მიმღეობა, ართრონი, ნაცვალსახელი, წინდებული, ზმნიზედა და კავშირი. დასახელებულთაგან ართრონი, იგივე ნაწევარი, ბერძნულ სახელებს დაერთოდა და განსაზღვრავდა სქესს. შემდგომ რომაელებმა, ლათინურ ენაში ართრონის უქონლობის გამო, მის მაგივრად შორისდებული შემოიტანეს.

ფ. მაჯო ქართული ენისათვის მეტყველების ცხრა ნაწილს ასახელებს, უფრო მოგვიანებით კი მეტყველების რვა ნაწილიან კლასიფიკაციას წარმოგვიდგენს:

ფ. მაჯო	ზ. შანშოვანი	ანტონი	გაიოზ რექტორი
1. სახელი	სახელი	სახელი	სახელი
2. ნაცვალსახელი	ზმნა	ნაცვალსახელი	ნაცვალსახელი
3. ზმნა	შეწყნარება (მიმღ.)	ზმნა	ზმნა
4. მიმღეობა	სახელდართული(ნაცვალ.)	მიმღეობა	მიმღეობა
5. ზმნიზედა	იოტი (ნაწევარი)	თანდებული	თანდებული
6. წინდებული	ართრონი (თანდებული)	ზმნიზედა	ზმნიზედა

7. თანდებული	მართული (ზმნისართი)	კავშირი	კავშირი
8. შორისდებული	შემკურელი (კავშირი)	შორისდებული	შორისდებული
9. კავშირი			

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკები ანტონისეულ კლასიფიკაციას იმეორებენ. რა აშორებს მას ტრადიციულ, თანამედროვე მეტყველების ნაწილთა ჩამონათვალისაგან? დღევანდელი ჯგუფებისაგან (არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი, ნაცვალსახელი, ზმნა, ზმნიზედა, კავშირი, თანდებული, ნაწილაკი, შორისდებული) განსხვავებით შეტანილია მიმღეობა, რომელიც ზმნისაგან ნაწარმოები სახელია და საწყისთან ერთად სახელზმნაში ერთიანდება. დიონისე თრაკიელის «წინადადების ნაწილთა» მსგავსად სახელთაგან აქაც მხოლოდ სახელი და ნაცვალსახელი სახელდება, არსებითი, ზედსართავი და რიცხვითი სახელები სახელთა გარკვეული სახეებია.

მარი ბროსეც მეტყველების რვა ნაწილს ასახელებს, ოღონდ სერიოზული სხვაობებით. სახელის ჯგუფს ჰყოფს და ცალ-ცალკე წარმოადგენს სახელ არსებითსა და ზედსართავს («ზედშესრულს»), მეტყველების დამოუკიდებელ ნაწილად არ მიიჩნევს მიმღეობას. მეტყველების ნაწილთა შორის არ ასახელებს რიცხვით სახელებს, თუმცა გრამატიკის VII თავში განიხილავს რიცხვის გამომხატველ სახელებს.

მიუხედავად არსებითისა და ზედსართავის ცალკე გამოტანისა, სახელთა საკითხი მეტყველების ნაწილებში მაინც არასრულია, არ ჩანს რიცხვითი სახელი.

XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკულ სახელმძღვანელოებში სიტყვები მნიშვნელობების მიხედვით შემდეგნაირად ნაწილდება:

არსებითი 1. სახელი ზედსართავი რიცხვითი	კაცი, ქალაქი, დღე გონიერი, შY ზნიერი, ukvdavi ori, mesame, meoTxedi, nasamedi	შენიშვნა
2. ნაცვალსახელი	მე, შენ, იგი... ჩემი, ჩY ზნი, vin, ra, romelime, vieTime	
3. ზმნა	გაქებ, ვსწერ, ვიყვარები... ხYალ, მწამლობ... იქმნების, მწამლობდეს, პრწამს...	
4. მიმღეობა	მყოფი, გებული, მეტყY ზლი, ნამზადი, ნაქები	მხოლოდ ერთგან, მ. ბროსესთან არ არის დამოუკიდებელი მეტყ. ნაწილი
5. თანდებული	თჯნიერ, ში, გან, გარდა, შინა, ად, უკუ, შორის, შინა...	ერთადაა წარმოდ- გენილი თანდებულები და ზმნისწინები: გარდა- გარ, ცათა შინა...
6. ზმნისზედა	კარგად, კადნიერად, მრავლად,	

	ჭეშმარიტად, დღეს, გუშინ, მუნ...	
7. კავშირი	და, ხოლო, დაღათუ, არამედ, რომ, რამეთუ, მაშასადამე, ესე იგი...	
8. შორისდებული	ოჰ! ზ! ვიჰ! ვახ! ვად! გლახ! შაბაჰ! ნეტარ! ფუ!	

მეტყველების თითოეულ ნაწილს თავისი შინაარსეული ჯგუფები აქვს. ისინი ერთმანეთს უპირისპირდებიან ცვალებადობა-უცვალებლობის თვალსაზრისითა და სრულმნიშვნელოვნობა-დამხმარეობის ფუნქციით.

სახელი და ზმნა ფორმაცვალებადი მეტყველების ნაწილებია (მიმღეობა არ გახლავთ დამოუკიდებელი მეტყველების ნაწილი, მაგრამ ბრუნებადი, ფორმაცვალებადი სიტყვაა); ფორმაცვალებად მეტყველების ნაწილებს «შეცვალებითნს» უწოდებენ, რადგან «შეცვლიან დაბოლოებათა თვსთა», ხოლო თანდებული, ზმნიზედა, კავშირი და შორისდებული «შეუცვალებელი» ნაწილებია, ვინაიდან «არა შესცვლიან იგინი დაბოლოებათა თვსთა» (იოანე ქართველიშვილი, 1809, 6).

მოცემული მეტყველების ნაწილების ამ ფორმით დაყოფა, რა თქმა უნდა, მართებულია. არასრულია განმარტება «შეცვალებით» სიტყვებზე. აქ ერთიანდებიან სახელები, რომლებიც იბრუნვიან და ზმნები, რომლებიც იუღლებიან. ბრუნება, მართლაც, ფუძის ცვლაა დაბოლოების მიხედვით, მაგრამ ზმნა უღლებისას მხოლოდ დაბოლოების მიხედვით არ იცვლება. უღლება ზმნის ფორმის ცვლაა დრო-კილოთა მიხედვით, ერთი მნიშვნელობის მქონე ზმნები ერთმანეთისაგან შეიძლება განსხვავდებოდნენ არა მარტო ბოლოსართებით, არამედ თავსართებითაც.

I სერიის აწმყოს წრისა და მყოფადის წრის ფორმები ერთმანეთს თავში დართული ზმნისწინებით უპირისპირდებიან, პრეფიქსული განსხვავებაა ზმნის I და II პირის ფორმებთანაც: ვ-წერ _ წერ

- ვწერ _ და-ვწერ
- ვწერდი _ და-ვწერდი
- ვწერდე _ და-ვწერდე

ამდენად, დაბოლოების მიხედვით ცვალებადი სიტყვები მხოლოდ სახელებია. განმარტება: «პირჲ ზღნი ოთხნი ნაწილნი სიტყვსანი იწოდებიან შეცვალებითად, ვინადთგან შესცვლიან დაბოლოებათა თვსთა» (დოდაშვილი, 1830, 3) არ გამოდგება ზმნის ფორმაცვალებადობის განსაზღვრებისათვის.

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკულ სახელმძღვანელოებში არ არის ცალ-ცალ-

კე დაჯგუფებული სრულმნიშვნელობიანი და დამხმარე მეტყველების ნაწილები. რა თქმა უნდა, არც მათი განსაზღვრებებია მოცემული.

III თავი

არსებითი სახელი

XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკებში მეტყველების ნაწილებზე საუბარს სახელით იწყებენ. იოანე ბატონიშვილი წერს: «სახელი არს ნაწილი სიტყვისა, მნიშვნელი არსებისა, გინა ნივთისა, ანუ პირისა რაისამე» (იოანე ბატონიშვილი, 1896, 133).

ვარლამ არქიეპისკოპოსისათვის სახელი გამოხატავს «სახელდებას ან ნივთობრივ საგანს და გრძნობით გასაგებს _ სახელი, სიბრძნე, გონიერი» (ფოცხიშვილი, 1979, 25).

ვარლამ ერისთავი და იოანე ბაგრატიონი გამოყოფენ სახელის ორ სახეს: არსებით-სა და ზედმესრულს (ზედსართავს), თავის მხრივ არსებითს ყოფენ: საკუთრებითად (ვარლამთან _ *собственный*), საზოგადოდ და კრებითად.

იოანე ქართველიშვილი, სოლომონ დოდაშვილი, გოდერძი ფირალოვი და პლატონ იოსელიანი სახელის განმარტებას სხვა დატვირ- თვით წარმოადგენენ: «სახელი არს ნაწილი სიტყვისა, რომელიც აჩყ წნებს ყოველსა საგანსა, ვითარებასა და რაოდენობასა მისსა» (დოდაშვილი, 1830, 4).

«სახელი არს სიტყვსა ნაწილი, რომელიც აჩყ წნებს:

- ა) პირსა ანუ ნივთსა (კაცი, მხედარი, სახლი, ქყ წყანა, ცა, ზღყა)
- ბ) პირისა ანუ ნივთისა ვითარებასა (კეთილი, მკნე, ნაყოფიერი)
- გ) რაოდენობასა ანუ რიცხყსა მათსა (ორი, სამი, ათი, მეათე)»

(იოსელიანი, 1851, 8).

ამის მიხედვით გამოყოფენ სახელის სამ ქვეჯგუფს: არსებითს, ზედსართავსა და რიცხვითს. ცალკე ასახელებენ ნაცვალსახელს, რომელიც «არს ნაწილი სიტყვისა, ნაცვლად სახელისა დაიდების ანუ იხმარების სიტყვათა შინა» (იოანე ბატონიშვილი 1896, 14).

«ნაცყალსახელი არს ნაწილი სიტყვსა შეცყალებითი, რომელიც იხმარების ნაცყალად სახელისა, პირისა ანუ ნივთისა აღმნიშყნელისა» (ფირალოვი, 1820, 25).

პლატონ იოსელიანი და გოდერძი ფირალოვი სამართლიანად შენიშნავენ, რომ

იგი თავიდან აგვაცილებს ერთი სახელის ხშირ გამეორებას, იხმარება «განსალტველად ჰხშირისა განმეორებისა ერთისა და მისივე სახელისა».

იოანე ბაგრატიონისა და ვარლამ ერისთავის გრამატიკები მიჰყვებიან ანტონისეულს, რომლებშიც მოცემულია ვრცელი მსჯელობა არსებითი სახელის, ზედსართავისა და ნაცვალსახელის შესახებ. რიცხვითი სახელი კი გაკვრით აქვს ნახსენები ზედსართავის შემდეგ: რაოდენობის გამომხატველი სახელებიც ასევე იბრუნვიანო.

ლ. ლეჟავა შენიშნავს, რომ ანტონის გრამატიკა ასახავს გრამატიკული აზროვნების იმ საფეხურს, როცა ზედსართავი გამოყვეს სახელთაგან, მაგრამ რიცხვითი სახელი ჯერ კიდევ არა გამოყოფილი (ლეჟავა, 1956, 438), თუმცა აქაც ზედსართავი სახელი სახელის ერთ-ერთ შინაარსეულ **სახედ** ითვლება.

არსებითი სახელიც სახელის გარკვეული ნაწილია, «რომელიცა აღჰნიშნავს პირსა ანუ ნივთსა, და იცნობს კითხვსამებრ, ვინ და რაჲ, მაგ. კაცი, მხეცი, წიგნი, კალამი...» (იოსელიანი, 8), ამათგან «აღმნიშვნელად პირისად იწოდებიან სახელნი იგი, რომელთა-მიერცა იცხადებიან არსებანი სულიერნი, ხოლო აღმნიშვნელად ნივთისად იწოდებიან იგინი, რომელნიცა ცხად ჰყოფენ არსებათა უსულოთა, ანუ გონებასა შინა წარმოდგენილთა საგანთა» (ქართველიშვილი, 1809, 8, სქოლიო).

მიუხედავად განმარტების ასეთი დატვირთვისა, იოანე ქართველიშვილი არსებითი სახელის შინაარსეული ჯგუფებიდან მხოლოდ სამს ასახელებს: საკუთრებითს ანუ სათჴთოს, საზოგადოსა და შემკრებელობითს. თუმცა განსაზღვრებაში კარგად ჩანს, რომ არსებითი სახელები შეიძლება იყოს: სულიერნი, უსულონი და «გონებით წარმოდგენილები». გრამატიკის ერთ-ერთ ხელნაწერში (ვ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი, A-1175, 58) ვხვდებით ისეთ ადგილსაც, სადაც «**გონებით**» სახელებზე წერს: «არიან იგინი **”ზუნებით უცხოველონი”**. ნათელია, აქ იგულისხმება ნივთიერი სახის უქონელი სახელები, რომლებიც გონებაში წარმოიდგინება: გლოვა, მტრობა, ვაჟკაცობა, გმირობა (თანამედროვე ტერმინოლოგიით აბსტრაქტული სახელები).

იოანე ბაგრატიონისათვის «სახელი არსებითი არს, რომელიცა თავით თჴსით მდგომარეობს და არა არს მქონე სხვსა შემტკიცებისა სიტყჴასა და ზრახვასა შინა», თან სამ ჯგუფს ასახელებს: საზოგადოს, რომელსაც საყოველთაოსაც უწოდებს, სათჴთოს ანუ კერძობითს და შემკრებელობითს. იგივე სამ ჯგუფს იმეორებენ გ. ფირალოვი და პ. იო-

სელიანიც (გ. ფირალოვი საზოგადოებათმცოდნეობის ტერმინს – განუკჷ წთელს).

განსხვავებულ სურათს ქმნის სოლომონ დოდაშვილი. სახელს, როგორც ცალკე მეტყველების ნაწილს, სამ სახედ ჰყოფს: საგნის, ვითარებისა და რაოდენობის გამომხატველად (საგნის აღმნიშვნელი სიტყვა არსებითი სახელია, ვითარების გამომხატველი – ზედსართავი, ხოლო რაოდენობის – რიცხვითი). საგნები სხვადასხვაგვარია: სულიერები, «რომელიც ნიჭებულ არიან სიცოცხლითა და ძალ-უმთ ადგილისა თვისისა ცჷალეზად: კაცი, მხეცი, თევზი, ბუზი...»

უსულო საგნებს «არა აქუსთ სიცოცხლენი და არა ძალ-უმთ თავით თვისით ადგილისა თვისისა ცჷალეზად: ხე, სახლი, წიგნი, ქჷა...» (დოდაშვილი, 1830, 5).

სულიერი სახელები თავის მხრივ ორგვარია: «პირის» – ადამიანის ჯგუფისად და რა ჯგუფისად იყოფა.

გონებითი არსებობები «გონებასა შინა ჩუ წმძიერ გამოხატულია: სული, ცხოვრება...» (დოდაშვილი, 1830, 5).

უსულო, სულიერი და გონებითი სახელების გარდა, ჩვეულებრივ, სხვა გრამატიკოსების მსგავსად არსებობებს ახასიათებს საკუთრებითობის, საზოგადოებისა და შემკრებლობითობის თვალსაზრისით.

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკულ სახელმძღვანელოებში საკუთარ სახელებად იწოდებიან ადამიანთა გვარ-სახელები და გეოგრაფიული სახელწოდებები. «საკუთრებითის» გვერდით, იგივე მნიშვნელობით ხმარობენ ტერმინებს «სათვთოს» და «კერძობითოს». სამივე მათგანი გვიჩვენებს, რომ ამ შინაარსის სახელი «თვითო» (ერთი) საგნის კუთვნილებაა (მაგ.: კონსტანტინე, მცხეთა, მტკჷარი...).

«კერძობითო» (საკუთრებით) სახელებს უპირისპირებენ საზოგადოს, რომელიც მრავალერთნაირ პირს ან ნივთს ჰქვია: «მრავალთა ერთისა და მისვე ნათესავისა პირთა ანუ ნივთთა» (ოსელიანი, 1840, 8) (მაგ.: კაცი, მდინარე, ქალაქი..). ასეთ სახელებს გ. ფირალოვი «განუკჷ წთელს» უწოდებს.

შემკრებლობითი არსებითი სახელი კი კრებითი სახელია, რომელიც ერთგვარ საგანთა კრებულს გამოხატავს: «არს წოდება ერთითა ლექსითა (სიტყვითა) მრავალთა ერთგჷართა საგანთა, ერთად შეკრებულთა» (დოდაშვილი, 1830, 5) (მაგ.: ერი, გუნდი, მადრობა, ხჷავი, პოლკი, გუნდი, კოლტი, ტყე, კრება, არვე...). ეს სახელები რომ ერთნა-

ორ საგანთა სიმრავლეს მხოლოებითი რიცხვის ფორმებით გამოხატავენ, აზუსტებს გოდერძი ფირალოვი: «სახელი შემკრებლობითი მხოლოებითა რიცხვითა წარმოადგენს სახელსა მრავალსა შემკრებლობითად», იგივეს ამბობს რუსული ენის მაგალითებზეც: "Имя собирательное есть то, которое въединственномъ числѣ представляетъ множество именъ нарицательных..." (ფირალოვი, 1820, 33).

ამდენად, XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის ენათმეცნიერულ შრომებში არსებითი სახელი, ძველი გრამატიკების მსგავსად, სახელის ის ნაწილია, რომელიც საგანს აღნიშნავს. მისი სემანტიკური ჯგუფებიდან ასახელებენ: ვინ და რა ჯგუფებს, საკუთარსა და საზოგადოს, სულიერსა და უსულოს, გონებითსა (აბსტრაქტულს) და შემკრებლობითს (კრებითს).

არსებითი სახელის კატეგორიები

სახელებს, როგორც მეტყველების ნაწილებს, მორფოლოგია შეისწავლის. XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკებში არსებითი სახელების «თვსებად» ანუ მორფოლოგიურ კატეგორიებად მიიჩნევენ: **ნათესავს** (სქესს), **რიცხვს**, **ბრუნწასა** და **კანკლედობას**.

ვიციტ, რომ მორფოლოგიურ კატეგორიას ქმნიან აფიქსებით გადმოცემული მნიშვნელობები. შინაარსის პლანის სხვადასხვა კატეგორია ენებში გარკვეული მორფოლოგიური საშუალებებით გამოიხატება (გამყრელიძე, კიკნაძე, 2003, 214). სახელების ფორმაცვალებადი ბუნება აპირობებს მათ მორფოლოგიური ნიშნებით გაფორმებულ ორ კატეგორიას: **რიცხვსა** და **ბრუნვას**.

ქართულში სახელები რიცხვისა და ბრუნვის კატეგორიას მორფოლოგიური ნიშნებით იწარმოებენ, სხვადასხვა რიცხვის ან სხვადასხვა ბრუნვის ფორმები ერთმანეთს სწორედ ამ ნიშნების ძალით უპირისპირდებიან: ბიჭი _ ბიჭ-ებ-ი

ბიჭ-ი _ ბიჭ-მა _ ბიჭ-ს

ზემოთ ჩამოთვლილი კატეგორიებიდან «**კანკლედობა**» თანამედროვე ტერმინით «ტიპს», ბრუნვათა ტიპებს, გულისხმობს. უფრო ადრე «ტიპის» მნიშვნელობით გამოიყენება ბერძნული ტერმინი «სქესი». ზურაბ შანშოვანი სახელებს ბრუნების თვალსაზრისით «პირველ სქესად» (პირველ ტიპად) და «მეორე სქესად» (მეორე ტიპად) აჯგუფებს. ანტო-

ნის გრამატიკის I რედაქციაშიც «ბრუნების სქესი» ბრუნების ტიპს ნიშნავს.

სულხან-საბა ორბელიანიც «სქესს» განმარტავს, როგორც გამყოფელს: «სქესი არს ვითარცა კიბე რამე, გინა ნიშანი რამ(ე) გამყოფელი, ვითარცა განეყოფ(ვ)ის აღსავალი შთასავალსა სქესითა, უკეთუ ოლოგნებისა მიერ, ვითარ იგი მოძღვრისაჲ მოწაფისა მიმართ...» (ორბელიანი 19903, 121).

ანტონის გრამატიკის II რედაქციაში ბრუნების ტიპისათვის ახალ ტერმინ კანკლედობას ვხვდებით, სქესს კი ზმნის «კილოს» კატეგორიის მნიშვნელობით ხმარობს.

კანკლედობა სახელთა კლასიფიკაციაა ბრუნების თვალსაზრისით, რომელიც ითვალისწინებს იმ მორფოლოგიურ ცვლილებებს, რომლებიც თავს იჩენენ ბრუნებისას და რომელსაც განიცდის ან სახელის ფუძე, ან ბრუნვის ნიშანი. ამდენად, კანკლედობა კატეგორია არ არის, ის ბრუნვის კატეგორიასთან ერთად შესასწავლი საკითხია.

რაც შეეხება «ნათესავს» ანუ იგივე **სქესს** ზოგადი ენათმეცნიერებისათვის მორფოლოგიური კატეგორიაა, რომელიც განარჩევს სახელთა ქვეკლასებს მამრობით, მდედრობით და საშუალო ჯგუფებად გარკვეული მორფოლოგიური გაფორმების საფუძველზე. მთელი რიგი ენებისათვის ეს ნაცნობი კატეგორიაა, თუმცა ისინიც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან კლასის რაოდენობის თვალსაზრისით, ქართული ენის სტრუქტურისათვის კი ეს უცხოა.

სქესის კატეგორია ქართული ენის გრამატიკებში

სქესი, როგორც გრამატიკული კატეგორია, მხოლოდ იმ ენებისათვის არის დამახასიათებელი, რომლებსაც შეუძლიათ სახელთა კლასიფიკაცია მოახდინონ გარკვეული მორფოლოგიური ნიშნებით. გრამატიკული სქესი, რა თქმა უნდა, ბიოლოგიურ სქესს არ გულისხმობს. მხოლოდ სქესის კლასების სახელწოდებებში, როგორც ლინგვისტურ ტერმინებში, ჩანს ერთგვარი შესაბამისობა ბუნებასთან: **მამრობითი, მდედრობითი და საშუალო**, თუმცა ამათგან რეალურად საშუალო სქესი ცოცხალი ბუნებისათვის უცხოა.

სქესის კატეგორიის მქონე სხვადასხვა ენები ერთსა და იმავე სიტყვას სხვადასხვა სქესს მიაკუთვნებენ. სიტყვა «წიგნი» (книга) რუსულში მდედრობითი სქესისაა, გერმანულში იგივე სიტყვა (das Buch) – საშუალოა, ხოლო ფრანგულში (le livre) –

მამრობითი სქესის კლასში შედის.

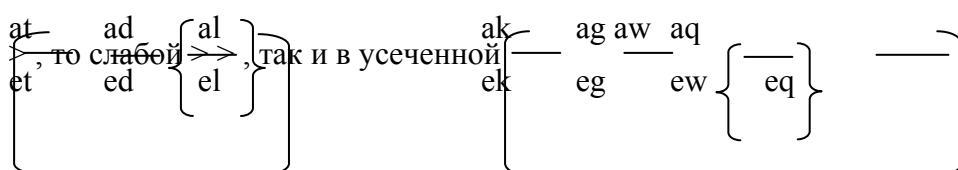
ქართული სახელები სქესის კატეგორიას ვერ გამოხატავენ, არ ხდება მათი დაჯგუფება ან დაპირისპირება სხვადასხვა სქესის მიხედვით გარკვეული გრამატიკული ნიშნით. თუმცა ივანე ჯავახიშვილი შენიშნავს, რომ ქართულმა ენამ სქესის კატეგორია დროთა განმავლობაში დაკარგა.

შესაძლებელია, გადაჭრით ითქვას, რომ ჯერეთ ცნობილი ძეგლების ენის მიხედვით ქართულს ძველ ხანაშიც გრამატიკული სქესი არ ჰქონია. მაგრამ ქართული დამწერლობის ძეგლები ქ. შ. მე-V ს-ზე უწინარესი ჯერ-ჯერობით არ მოგვეპოვება და ამის გამო ზემოაღნიშნული დასკვნა უფლებას არ გვაძლევს გადავწყვიტოთ, გრამატიკული სქესის უქონლობა ქართული ენის დასაწყისითგანი თვისება იყო, თუ, სხვა ენასავით, ქართულსაც სქესი დროთა განმავლობაში დაუკარგავს (ჯავახიშვილი, 1992, 172).

სქესისა და ნათესაობის აღნიშვნელი სიტყვების აგებულების ანალიზის შედეგად ივ. ჯავახიშვილი მიიჩნევს, რომ ვ, ნ, ზ თავსართები ქართულში ოდესღაც სქეს-კატეგორიის ნიშნები და ფორმანტები ყოფილა. ჯერ კიდევ უძველესი ხანის სიტყვებს თავიანთი თავდაპირველი ფორმანტი დროთა განმავლობაში შესაძლებელია იმიტომაც ადვილად და სრულებით უვნებლად დაეკარგათ, რომ თვით მათი ფუძეც თავისი შინაარსით ამა თუ იმ სქესის თვისების გამომჟღავნებელი იყო (ჯავახიშვილი, 1992, 224).

ამ დებულებას იქითკენ მივყავართ, რომ ქართულმა ენამ გრამატიკული სქესი არ იცის, სიტყვის მნიშვნელობით ირკვევა ბიოლოგიური სქესი: მამაკაცი და დედაკაცი, მამანი და დედანი, მამალი და დედალი, ვაჟი და ქალი, ბიჭი და გოგო, ხვადი და ძუ, ძე და ასული.

მანამდე ნიკო მარმაც გამოთქვა მოსაზრება, რომ ქართველურ ენებს წინათ გრამატიკული სქესი უნდა ჰქონოდა: По более интимном ознакомлении с реалиями груз. речи однако оказывается, что в ней сохранился в качестве мертвого уже инвентаря **Суффикс женского рода**, богато представленный в целом ряде диалектических разновидностей притом как в полной форме, то сильной

a
a (მარი, 1908, 8).

ძველ გრამატიკულ ნაშრომებშიც საუბრობენ ქართული ენის სქესის კატეგორიაზე, მაგრამ არაფერს ამბობენ ქართულში სქესის კატეგორიის გრამატიკული ფორმანტების გადმონაშთებზე.

უძველესი გრამატიკული ტრაქტატის ავტორი სქესს ბერძნული ენის თვისებად ასახელებს: «სახელნი ყოველნი _ სულიერთა და უსულოთანი, ხილულთა და უხილავთანი _ სამთა სახელს-დებათაგან საცნაურ იქმნებიან და იწოდებიან ბერძენთა შორის, ესე იგი არს: მამალთა და დედალთა და შუათაგან. ამათ მამალთა და დედალთა და შუათა სახელთაგან არს თითოეულსა სახელსა სამნივე და სამთაგანვე სახელის-დებათა ეწოდებიან, არამედ ყოველთა სახელთა შორის გინა თუ მამალი ეწოდების სახელი, გინა თუ დედალი, გინა თუ შუად და თვისსა სახელისა აქუს განკუთვნილება; და არა გარდაერწყუმის ერთი მეორისასა სახელთა ცვალებულება, არამედ თითოეულისა ნათესავისასა სცავს თითოეული დრეკასა სახელთასა («სიტყუად ართროთნთათვს», გვ. 132).

სამართლიანადაა შენიშნული, რომ სქესის კატეგორია განსაზღვრავს ბრუნვის საკითხს, განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან მამრობითი, მდედრობითი და საშუალი სქესის სახელები ბრუნების თვალსაზრისით.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართულში სახელები სქესის მიხედვით არ ჯგუფდებიან, გრამატიკულ ნაშრომებში მაინც საუბრობენ ამ საკითხზე, რაც თავდაპირველად ბერძნული გრამატიკების გავლენაა, უფრო გვიან კი ლათინურისა. ფრანჩესკო მაჯო სქესს განიხილავს როგორც სახელის კატეგორიას, აღნიშნავს, რომ ქართული «ლამასი» (ლამაზი) შეიძლება გამოიხატოს ლათინურის სამივე სქესის ფორმით: pulcher, pulchera, pulcherum.

სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონშიც ჩანს ცდა ქართულში გრამატიკული სქესის აღნიშვნისა. ცდილობს, ე. წ. მამრობითი და მდედრობითი სქესის ფორმები ერთმანეთს დაბოლოებით დაუპირისპიროს:

მამრობითი

მდედრობითი

ჩჩული

და

ჩჩულა

უსუარი

და

უსუარა

ნინველი	და	ნინველა
ყრმა	და	ყრმაღ
ჭაბუკი	და	ჭამბუკა
მოხუცებული	და	მოხუცებულა

მდედრობითი სქესის სუფიქს -ა-ს წარმოშობის შესახებ განსხვავებული აზრია გამოთქმული. კ. დანელია და ზ. სარჯველაძე მას ბერძნულიდან მომდინარედ თვლიან (დანელია, 1986, 87; სარჯველაძე, 1984, 245).

კ. დონდუა ვარაუდობს, რომ სულხან-საბასთან მდედრობითი სქესის სიტყვები პეტრიწის ლიტერატურული სკოლიდან მოხვდა, მდედრობითი სქესის მაწარმოებელი - ა სუფიქსი ქართული წარმოშობისაა (დონდუა, 1967, 167).

ლ. ბაკურაძე აზუსტებს, რომ სწორედ ელინოფილურ სკოლას უნდა შეექმნა ბერძნული ენის გავლენით ქართულში მდედრობითი სქესის ფორმები -ა სუფიქსის დახმარებით, რისთვისაც ხელი უნდა შეეწყო ენაში უკვე არსებულ კნინობითის ფორმებს (ჭაბუკ-ა, ქათამ-ა), რომლებიც გადაიაზრეს სქესის გამომხატველად და შექმნეს ამკარად ხელოვნური ფორმები (ბაკურაძე, 1998, 29).

ზ. შანშოვანი და ანტონ კათალიკოსი გრამატიკული სქესის აღმნიშვნელ ტერმინ **ნათესავს** იყენებენ. ზ. შანშოვანი სქესის («ნათესავის») ოთხ სახეს ასახელებს: **სამამაოს** (წული), **სადედაოს** (ასული), **ზიარს** (შვილი), **არავინს** (ქვა) (ზანშოვანი 1881, 10).

სახელებს სქესის ოთხ ფორმად ჰყოფს ანტონ პირველიც: მამრობითი (მამა, ძმა, ბიძა), მდედრობითი (დედა, დაი), უმეშვეობითი (ცეცხლი, წყალი) და საზოგადო (შვილი, ლეკვი). აქვე შენიშნავს, რომ ქართულში სქესის ფორმები გრამატიკული ნიშნით არ ფორმდებიან: «არა რაიმე აქვს ნიშანი ჩვენისამებრ ენისა სახელსა არსებითსა მამრობითად თქმულსა და არცაღა მდედრობითად თქმულსა».

მიუხედავად ამგვარი კომენტარისა, მომდევნო გრამატიკულ ნაშრომებში მაინც საუბრობენ ქართული ენის სახელების სქესის კატეგორიაზე. გაიოზ რექტორიც სქესის ოთხ კლასს ასახელებს, თითოეული ფორმის განსაზღვრისას აკონკრეტებს, რომ გამოხატვა «ბუნებითად» ხდება და ამით გრამატიკულ სქესს ბუნებაში არსებულ ბიოლოგიურ სქესს უკავშირებს.

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკულ სახელმძღვანელოებში სახელთა ერთ-ერთ

მორფოლოგიურ კატეგორიად სქესსაც ასახელებენ, აქ ძველი გრამატიკული ნაშრომების გარდა, რუსული ენის გავლენაც იგრძნობა.

იოანე ქართველიშვილი ერთგან აღნიშნავს, რომ «ქართული გრამმატიკის» წერილსას სისტემად არსებული ენათმეცნიერული მემკვიდრეობის გარდა რუსული ენის გრამატიკაც გამოიყენა (იოანე ქართველიშვილის «მემუარები»). ადრეული პერიოდის გრამატიკებში ჩანს მცდელობა სქესის კატეგორიაზე საუბრისა, რუსული ენისათვის კი მთავარი ღერძი სწორედ ეს კატეგორიაა.

რუსულ ენაში ეს ლექსიკო-გრამატიკული კატეგორია კარგადაა გამოხატული მხოლოებითი რიცხვის ფორმებისათვის, ამიტომაც ყველა სახელს გააჩნია სქესის გამგება, გარდა იმ არსებითებისა, რომლებიც ყოველთვის მრავლობით რიცხვშია: (женщины, сливки, ворота... სქესზეა დამოკიდებული სინტაქსის საკითხებიც, კერძოდ, წევრთა ერთმანეთთან დაკავშირებაც: "Она является синтаксически независимой – род имени существительного определяет родовую форму согласуемых слов (Розенталь, Тенкова, 1980, 229)

большой дом

большая комната

большоу слово

ამათგან არც «სახლი», არც «ოთახი» და არც «სიტყვა» ბიოლოგიურ სქესს არ გამოხატავენ, ისინი სხვადასხვა სქესის ფორმებად დაბოლოების მიხედვით (გრამატიკული ნიშნით) იყოფიან, ამიტომაც აქ სქესი მორფოლოგიური კატეგორიაა. თუმცა მდედრობითი, მამრობითი და საშუალო სქესის გარდა მოიპოვება **საერთო სქესიც**, რომელშიც სიტყვებს აერთიანებენ არა დაბოლოების მიხედვით, არამედ მნიშვნელობით: "Значение общего рода может быть соотнесено как с лицам мужского, так и лицам женского пола: сирота, неряха, умница, Саша, инкогнито (Розенталь, Тенкова, 1980, 230).

XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკებში სახელებისათვის სქესის ოთხ ფორმას (ამ პერიოდშიც სქესისათვის ხმარობენ ტერმინ «ნათესავს») ასახელებენ: მამრობითს, მდედრობითს, საშუალსა და უმემყ წობითს. **საშუალის** მნიშვნელობით ხმარობენ სხვა ტერმინებსაც «საზოგადოს» (ს. დოდაშვილი, პლ. იოსელიანი) და «ზოგების» (იოანე ბაგრატიონი).

მარი ბროსე კი შენიშნავს, რომ ქართულში სახელები სქესებს არ განარჩევენ, ან-

ტონმა ერთმანეთში აურია გრამატიკული და ბუნებითი სქესიო (ბროსე, 1834, 42).

დანარჩენ გრამატიკებში სქესის ფორმების განსაზღვრებისას სახელთა მნიშვნელობებს ესმევათ ხაზი, რასაც ისევ სქესის არაგრამატიკულ, ბიოლოგიურ გაგებასთან მივყავართ:

„**მამრობითისი** ნათესავისა სახელნი არიან იგინი, რომელნიცა ცხადჰყოფენ მამრსა ცხოველსა» (უფალი, მამა, მამაკაცი, პაპა, ძმა, ყმა...) (ქართველიშვილი, 1809, 12).

„**მდედრობითისა** ნათესავისა სახელნი არიან იგინი, რომელნიცა ცხადჰყოფენ მდედრსა ცხოველსა» (დედა, დედოფალი, ძაღვი, ბებია, და, ძუ...).

„**საზოგადოღსა** ნათესავისა სახელნი არიან იგინი, რომელნიცა ცხადჰყოფენ ერთგამან მამრსაცა და მდედრსაცა ცხოველსა» (კაცი, აბო, მართყ...).

„**უმეშყ ზობითი**“ სქესის სახელები კი «არიან ყოველნივე წოდებათ უსულოთა არსებათანი, და გონებასა შინა წარმოდგენილთა საგანთანი» (ცა, ქყ წყამნა, საქმე...).

მაგალითები ნათელს ხდიან, რომ მდედრობითსა და მამრობითი სქესის კლასებში მდედრსა და მამრს აერთიანებენ, საზოგადო სქესის სახელები საერთოა მდედრთა და მამრთათვის (მოცემული «კაცი» გარდა «მამაკაცის» აღნიშვნისა «ადამიანის» ტოლმნიშვნელობიანიც შეიძლება იყოს), ხოლო «უმეშყ ზობითში» აერთიანებენ ბუნებაში სქესის არმქონე სახელებს.

ამ პერიოდშიც ცდილობენ, მამრობითი და მდედრობითი სქესის ფორმები ერთმანეთს დაბოლოებით დაუპირისპირონ.

მამრობითი	მდედრობითი
კეთილგონიერი	– კეთილგონიერ a
სჯულის მომცემი	– სჯულის მომცემ a
ბრძენი	– ბრძენ a
წინასწარ-მეტყყ ზლი	– წინასწარ-მეტყყ ზლ a
მეფე	– მეფ a

საინტერესოდ საუბრობს პლატონ იოსელიანი ამ ე. წ. მდედრობითის სქესის მარმოებელ -ა სუფიქსზე. მას უტოლებს სიტყვათწარომოქმნელ აფიქსს (წარმოქმნის ელემენტი), რომელიც «საკუთრებითა შინა სახელთა ჰშირად დანიშნავს ლექსსა კანონობითად და შეურაცხებითად, მაგ. სოლომონა, თამარა და სხვ. ოდესმე მიეცემის ვიეთ-

თამე ჰრთულთაცა ლექსთა, მაგ.: გ'ყ ზღ-თევზა, ვირის-ტერფა» (იოსელიანი, 1851, 25).

იოანე ქართველიშვილი და პლატონ იოსელიანი სამართლიანად აღნიშნავენ, რომ სქესი ქართულში სიტყვის მნიშვნელობით ირკვევა და არა დაბოლოების მიხედვით, თუმცა იქვე, რუსული ენის გრამატიკების გავლენით, წერენ, რომ ზედსართავი სახელის, ნაცვალსახელისა და მიმღეობის სქესის საკითხი არსებითთან მიმართებაში განისაზღვრება.

ვარლამ ერისთავი ნაცვალსახელებისათვის სქესის ორ ფორმას საზოგადოსა და უმეშვეობითს ასახელებს, **საზოგადოს** განაკუთვნიებს სულიერი საგნის აღმნიშვნელ ნაცვალსახელებს, ხოლო **უმეშვეობითს** – უსულო საგნისა. ამგვარ მიდგომას არაფერი აქვს საერთო არც ძველ ქართულ გრამატიკულ ნაშრომებთან და არც რუსული ენის გრამატიკებთან.

პლატონ იოსელიანი კი ნაცვალსახელების განხილვისას მიაჩნებს:

«ხმარებული წიგნსა შინა წინასწარ-მეტყ'ყ ზღსა ნაომისა 2.7 ლექსი მდედრობითად იგია: ი გ ი ა აღვიდოდა და მხევალნი მისნი უძლოდეს, ვითარცა ტრედნი მხმობარენი გულთა შინა მათთა, არს ქმნილი მიბაძვთა რუსულისა ენისა ვჰგონებ ესე ქმნეს ახლად მთარგმნელთა რაოდენთამე წინასწარმეტყ'ყ ზღთა წიგნთა, ქალაქსა შინა მოსკოვს 1743 წელს, სადაც აღიბეჭდა დაბადება ქართული» (იოსელიანი, 1851, 25).

ორენოვანი გრამატიკის ავტორი გ. ფირალოვი კი ცდილობს, ქართული ენის გრამატიკული სქესი, რუსულის მსგავსად, სახელთა ბრუნებას დაუკავშიროს:

მამრობითი ნათესავი		მდედრობითი ნათესავი	
წრ. ერისთავი	ერისთავნი	წრფ. ასული	ასულნი
ნათ. ერისთავისა	ერისთავებისა	ნათ. ასულისა	ასულებისა
მიც. ერისთავსა	ერისთავთა	მიც. ასულსა	ასულთა
შემ. ერისთავი	ერისთავნი	შემ. ასული	ასულნი
წოდ. ერისთავო	ერისთავნო	წოდ. ასულო	ასულნო
მოქ. ერისთავითა	ერისთავებითა	მოქ. ასულითა	ასულებითა
თან. ერისთავისათჳს	ერისთავთათჳს	თან. ასულისათჳს	ასულთათჳს

საშუალოობითი ნათესავი (უმშვეობითი)

წრფ. სიტყვა	სიტყვანი
ნათ. სიტყვა	სიტყვ ზმისა
მიც. სიტყვასა	სიტყვ ზმსა
შემ. სიტყვა	სიტყანი
წოდ. სიტყვა	სიტყვანო
მოქ. სიტყვა	სიტყვ ზებითა
თანდ. სიტყვისათვის	სიტყვათათვის

აქვე აკეთებს მითითებას, რომ ქართულში სქესი სიტყვის მნიშვნელობით ირკვევა, მას მაწარმოებლები არ მოეპოვება: «ქართულსა ღრამმატიკასა შინა, ნათესავი მამრობითი და მდედრობითი იპყრობენ თვის შორის სახელთა ერთთა მხოლოდ სულის მექონეთა ნივთთასა, ანუ მშობელობითა..., საშუალოობითი ანუ უმეშვეობითი იპყრობს თვის შორის სახელთა ერთთა მხოლოდ უსულოთა ნივთთასა, და ამისთვის იზედწოდების უმეშვეობითად, და არა საშუალოობითად: მზე, სახლი, სამოთხე» (ფირალოვი, 28).

მამრობით სქესში აერთიანებს «სულის მექონე მამრს», მდედრობითში «სულის მექონე მდედრს», უმეშვეობითში უსულო საგნებს, ხოლო «ნათესავი საზოგადო» იპყრობს თვის შორის ერთთა მხოლოდ სახელთა სულის მექონთა, ორისავე ნათესავისათა: შვილნი, მართვ წნი...» (ფირალოვი, 28).

გრამატიკული სქესი ქართული ენის მორფოლოგიისათვის დამახასიათებელი რომ არ არის, კარგად იციან XIX საუკუნის I ნახევრის «ქართული ენის გრამმატიკების» ავტორებმა. მიუხედავად ამისა, მაინც ასახელებენ სახელთა ერთ-ერთ კატეგორიად და ცდილობენ, არსებითი სახელები დააჯგუფონ სხვადასხვა სქესის მიხედვით, ნაცვალსახელისა და ზედსართავი სახელის სქესის საკითხს არსებითთან მიმართებით განიხილავენ, თუმცა «ნათესავი ნაცვალ-სახელთა ერთნი და იგინივე არიან, ვითარცა სახელთა არსებითთა» (ბროსე, 1834, 39).

სქესის საკითხისათვის ბიოლოგიურ მხარეს ითვალისწინებენ, რაც ლინგვისტიკას არ აინტერესებს, ამიტომაც ცდილობენ მდედრობითი სქესის მაწარმოებლის -ა სუფიქსის შემოტანას, რაც ქართულ ენაში ხელოვნურ ფორმებს ქმნის: მეფე _ მეფა, ბრძენი _ ბრძენა.

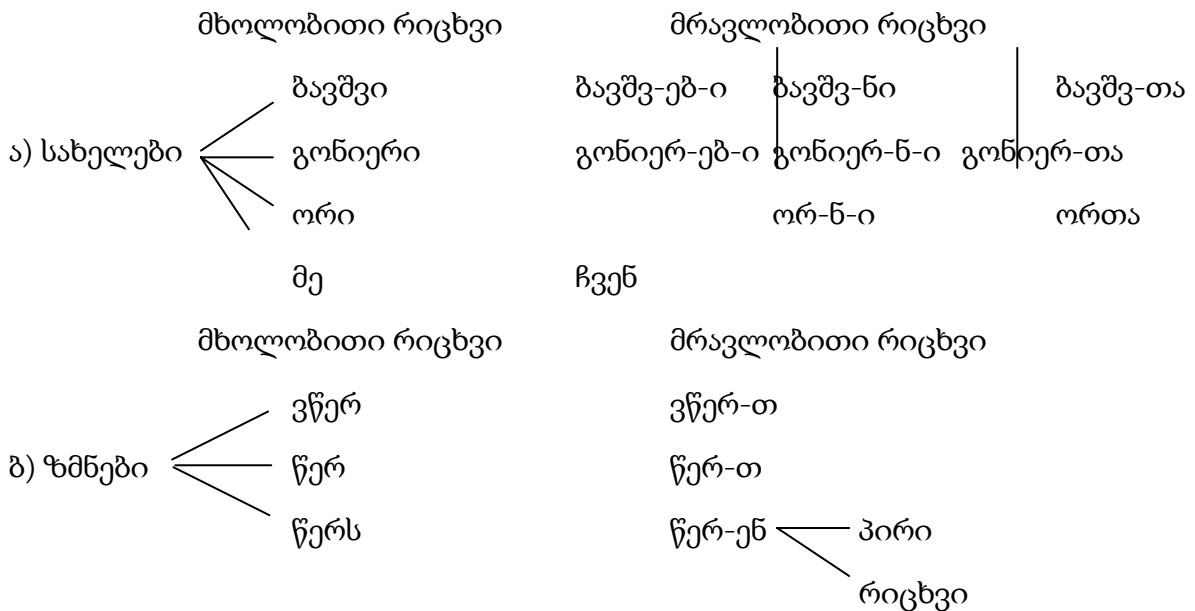
რიცხვის კატეგორია

რიცხვის კატეგორიაში იგულისხმება ფორმების ისეთი დაპირისპირება, რომელთაგან ზოგი ერთ საგანზე ან ერთი საგნის მოქმედებაზე მიუთითებს, ზოგი კი ერთზე მეტზე. ჩვეულებრივ, ამათ მხოლობითსა და მრავლობით რიცხვს უწოდებენ. ტერმინები ნათლად გამოხატავენ მნიშვნელობებს.

მხოლობითი რიცხვი მხოლოდ ერთის აღმნიშვნელია (კაცი, ბავშვი, ყვავილი, წვეთი...), **მრავლობითი** კი – ერთზე მეტის, **მრავლის** (კაცნი, კაცები, ბავშვნი, ბავშვები, ყვავილნი, ყვავილები, წვეთნი, წვეთები...).

რიცხვის კატეგორია მორფოლოგიურად გაფორმებულია, აქვს სპეციალური ფორმანტები.

რიცხვის კატეგორია საერთოა სახელებისთვისაც და ზმნებისთვისაც. ხუთივე ფორმაცვალებად მეტყველების ნაწილს შეუძლია მორფოლოგიური ნიშნებით დააპირისპიროს ერთმანეთს მხოლობითისა და მრავლობითის ფორმები. განსხვავება ერთშია, სახელებთან რიცხვის გამომხატველი ნიშანი დამოუკიდებელია, ზმნაში კი შეიძლება პირისა და სიმრავლის გამომხატველი კატეგორიები ერთი მორფემით გამოიხატონ:

არის ენები, სადაც მხოლობითსა და მრავლობით რიცხვს უპირისპირდება ორობითი და სამობითი ფორმები. ასეთ შემთხვევაში მხოლობითი რიცხვი ერთი საგანია, ორობითი და სამობითი კონკრეტულად ორ და სამ საგანზე მიუთითებენ, სამზე მეტი

საგანი კი მრავლობითია.

ფიქრობენ, რომ «ორობითი» და «სამობითი» რიცხვი გარდამავალი საფეხურია ერთიდან მრავლისაკენ (ჩიქობავა, 1952, 241).

უძველესი ლინგვისტური ნაშრომებიდან მოყოლებული ქართულში რიცხვის ორი ფორმა სახელდება: მხოლობითი და მრავლობითი. ყველა ერთზე მეტის აღმნიშვნელი სიტყვა (არა აქვს მნიშვნელობა ორი იქნება თუ ორმოცი) მრავლობითი რიცხვია, თუმცა აკაკი შანიძის ვარაუდით, ორობითი რიცხვის გადმონაშთი რამდენადმე შემონახულა ხევსურულში (შანიძე, 1967, 24).

BXIX საუკუნის I ნახევრის «ქართულ გრამატიკებშიც» რიცხვის ორი ფორმა აღნიშნება: «მხოლობითი რიცხვ ალჰნიშნავს ერთისა პირისა ანუ ერთისა ნივთისა მოქმედებას», ხოლო მრავლობითი რიცხვ აჩჷ წნებს ორთა ანუ მეტთა ნივთთა, ეგრეთვე ორთა ანუ მრავალთა ნივთა მოქმედებასა» (იოსელიანი, 12).

მხოლობით რიცხვს, ჩვეულებრივ, რაიმე სპეციალური ნიშანი არ მოეპოვება, მრავლობითი რიცხვი კი იწარმოება -ნ/-თ და -ებ სუფიქსებით. -ნ/-თ მაწარმოებლები უფრო ადრინდელია (ნართანიანი მრავლობითი), -ებიანი შედარებით გვიანდელი. X საუკუნის ტექსტებიდან გამოვლინდება «ორმაგი მრავლობითის» ფორმები: (სოფლ-ებ-ი, სოფლ-ებ-ითა და მისთ) (სარჯველაძე, 1997, 26). დასახელებული მაწარმოებლებიდან -თა-ს შესწევს ძალა სიმრავლესთან ერთად მოთხრობითი, მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვებიც გამოხატონ (შდრ. ზმნის III პირის მრავლობითი რიცხვის ნიშნები).

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკებში რიცხვის კატეგორიის განხილვისას ერთმანეთის გვერდით ვხვდებით -ებიანი და -ნართანიანი მრავლობითის ფორმებს. მრავლობითი რიცხვის ფორმებით წარმოდგენილ სახელთა ბრუნებისას რიცხვისა და ბრუნვის ნიშნები არ არის დიფერენცირებული. გ. ფირალოვი ერთად, შერეულად წარმოადგენს -ნართანიანისა და -ებიანის ფორმებს.

პლატონ იოსელიანი ნართანიან მრავლობითზე შენიშნავს: «ხელითა მოციქულთათა; სულნი წარმართთანი; ძენო კაცთაწო; გარნა ესევეთარი ადგილი დასატევებელი არს; არცა არს მოთხოვნილება ენისა თჳსებისა და არცა იხმარების მარტივსა საუბარსა ენასა შინა, «იხმარების ჰხშირად წერილთა შინა» (გვ. 14). სქოლიოში მოცემული ამ შენიშვნით პლატონი უპირისპირდება სოლომონ დოდაშვილის მოსაზრებას, რომელიც -

ებიან მრავლობითებს მდაბიოთა მეტყველებად მიიჩნევს: «მრავლობითსა შინა რიცხვსა ბრუნწანი ყოველთა სახელთანი იქმნებიან ორგვარად; ვინადოგან ყოველნი სახელნი წრფელობითსა ბრუნვასა შინა მრავლობითისა რიცხვისასა განმრავლდებიან ორგწართა მარცწალთა ამათმიერ:

-ნი **-ები**

წრფ. სახელნი სახელები

მეორისა გწარისა ბრუნწა ესე მრავლობითი უმეტესად იამარება მდაბიურთა უბნობათა შინა» (დოდაშვილი, 1830, 15).

XIX საუკუნის I ნახვრის ქართული ენის გრამატიკებში «სახელნი სათვთონი» (საკუთარი სახელები), კერძოდ, ადამიანთა სახელები ჩვეულებრივ გვხვდება როგორც **-ნართანიანი**, ისე **-ებიანი** მრავლობითის ფორმებით.

ბრუნების ნიმუშების წარმოდგენისას მხოლოდითი ფორმების გვერდით ვხვდებით მრავლობითის მაგალითებსაც:

წრფ.	ანტონი	ანტონები	ანნანი	ანნაები
ნათ.	ანტონთა	ანტონებისა	ანნათა	ანნაებისა
მიც.	ანტონთა	ანტონებსა	ანნათა	ანნაებსა
შემას.	ანტონნი	ანტონები	ანნანი	ანნაები
დაწ.	ანტონთაგან	ანტონებისგან	ანნათაგან	ანნაებისგან
მოთხ.	ანტონთა	ანტონებმან	ანნათა	ანნაებმან
მოქმ.	ანტონთა მიერ	ანტონებითა	ანნითა მიერ	ანნაებითა
წოდ.	ანტონნო!	ანტონებო!	ანნანო!	ანნაებო!

(ქართველიშვილი, 27)

(დოდაშვილი, 10)

სახ.	ადამნი	ადამები		
ნათ.	ადამთა	ადამებისა	ადამებთა	
მიც.	ადამთა	ადამებსა	ადამებთა	
ვით.	ადამთა	ადამებმან	ადამებთა	
მოქმ.	ადამთა მიერ	ადამებითა	ადამებთა მიერ	
წოდ.	ადამნო!	ადამებო!	ადამებნო!	

(იოსელიანი, 19)

პლატონ იოსელიანი აქვე მიუთითებს, რომ მსგავსადვე იბრუნვიან: აბრაჰამ, დავით, ქართლოს, ფარნავაზ, ფარსმან საკუთარი სახელები. სქოლიოში (სხო I, გვ. 12) კი აზუსტებს, რომ «სახელნი საეკკლესიოთა წიგნთა იხმარებიან მრავლობითად».

მარი ბროსე ადამიანის სახელის მრავლობითი რიცხვის ბრუნების ნიმუშს -ებიანი ფორმით წარმოადგენს (ბროსეს გრამატიკებში ძირითადად -ებიანი მრავლობითია მოცემული, ნარიან ფორმებს გვთავაზობს თანხმომავანფუძიან საზოგადო სახელთა ბრუნებისას წრფელობითსა და წოდებით ბრუნებში).

Nom.	იოანნეები	
Gen.	იოანნებისა	
Pat.	იოანნებსა	საინტერესოა, რომ მოცემული
Acc.	იოანნე	სახელი მხოლოდით რიცხვში ერთი
Aht.	იოანნებისაგან	«ნ»-თია წარმოდგენილი: Nom. იოანე
Pem.	იოანნებმა	Gen. იოანესი...
Inst.	იოანნებითა	(ბროსე, 1837, 19).
Vocal.	იოანნებო	

ბრუნება

სახელები ფორმაცვალებადი მეტყველების ნაწილებია. იბრუნვიან. ძირზე ფლექსიურ აფიქსთა დართვით იწარმოება ფორმები, რომლებიც ერთ ფლექსიურ პარადიგმას ქმნიან: მარილი, მარილმა, მარილს... (გამყრელიძე, კიკნაძე, 2003, 183). ამ ფორმებს ლექსიკური მნიშვნელობები ერთი აქვთ, ერთმანეთისგან განსხვავდებიან გრამატიკული მნიშვნელობებით. გრამატიკული მნიშვნელობა ფუნქციას გულისხმობს, ცალკეული ფორმები ენობრივი დატვირთვის თვალსაზრისით ერთიმეორის ადგილს ვერ დაიკავებენ: ფორმა «კაცმა» ვერცერთ კონტექსტში «კაცს» ვერ შეენაცვლება და პირიქით.

ბრუნება გრამატიკული კატეგორიაა, მისი წარმოება ხდება სუფიქსებით, დაბოლოების მიხედვით დაპირსიპირებულ ფორმებს ბრუნვები ეწოდება. ბრუნვის ფორმები გამოხატავენ სახელების მიმართებას სახელებთან და ზმნასთან, რომლებთანაც ქმნიან აზრობრივ მნიშვნელობებს. თითოეულ ბრუნვას თავისი საკუთარი გრამატიკული დირეზიონა აქვს, რაც მათ აკავშირებს მეტყველების სხვა ნაწილებთან. მაგ.: მოთხრობითი ბრუნვა («კაცმა») ზმნის მოქმედი, სუბიექტური პირის კუთვნილებაა, მიცემითი («კაცს»)

კი ზმნასთან დაკავშირებული ობიექტისა.

ბრუნვა მორფოლოგიური კატეგორიაა, როგორც ძველი გრამატიკების, ისე უახლესი ენათმეცნიერული გამოკვლევების ავტორებთან. იმის გამო, რომ თვით ბრუნვის კატეგორიის განსაზღვრება სინტაქსური ნიშნით ხდება, პ. პეშკოვსკის აზრით, «ბრუნვის კატეგორია სინტაქსურ კატეგორიას წარმოადგენს, რადგან მისთვის მთავარი წინადადებაში სიტყვათა შორის კავშირზე მითითებაა» (პეშკოვსკი, 1956, 184).

თითოეული ბრუნვა გამოიყოფა ფორმოზოგრაფიული კრიტერიუმზე დაყრდნობით, რომელსაც ქმნის ფუნქციური მორფოლოგიური ელემენტების (ბრუნვის ნიშნების) დართვა, რის გამოც ის სინტაქსის კატეგორიად არ მიიჩნევა.

ბრუნვა არის მორფოლოგიური კატეგორია, რომელიც სულ მცირე ორი განსხვავებული ფორმის შეპირისპირებას ეფუძნება; შეპირისპირების პრინციპი (როგორც ფორმოზოგრაფიული – ბრუნვის ნიშნის გამოყოფის პრინციპი, ასევე სემანტიკური – ბრუნვათა სისტემის სხვა წევრებთან ფუნქციური მიმართებაზე დამყარებული) საერთოა ყველა შეპირისპირებული ფორმისათვის და სხვაობას მხოლოდ ერთი გრამატიკული ნიშანი – ბრუნვის ზოგადი მორფოლოგიული ფუნქცია – ქმნის (გაბუნია, 1998, 51).

ბრუნვათა რაოდენობა სხვადასხვა ენაში სხვადასხვაგვარია.

ცნობილია, რომ ოთხი ბრუნვა: წრფელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი და ბრალდებითი შეიმუშავეს სტოელებმა. დიონისე თრაკიელმა თავის «გრამატიკის ხელოვნებაში» წოდებითი დაუმატა. შემდგომ რომაელებმა უკვე შეიმუშავებული სახელწოდებები ლათინურად თარგმნეს და მოქმედებითი ბრუნვაც დაუმატეს. წრფელობითის ნაცვლად შემოიტანეს ტერმინი **Nominativus** – სახელობითი.

უძველეს ქართულ ლინგვისტურ თხზულებებში საუბრობენ სახელთა «დრეკაზე» (დრეკა – ბრუნვა). XI საუკუნეში შექმნილ ქართული ენის გრამატიკულ ტრაქტატში «სიტყუად ართრონთათვს» დასახელებულია სახელის ბრუნების ხუთი ფორმა (ძველი ბერძნული გრამატიკების მსგავსად):

ადვილობითი (სახელობითის ფორმებს გულისხმობს)

შობილობითი (ანუ ნათესაობითი)

მიცემითი

მიზეზობითი

წოდებითი

ჩამოთვლილთაგან მიზეზობითი ბერძნული ბრალდებითის (აკუზატივის) ბადალი ბრუნვაა და ქართულში მიცემითის ფორმებით არის წარმოდგენილი.

უფრო მოგვიანებით, XVII-XVIII საუკუნეებში, იტალიელი კათოლიკე მისიონერები ფრანჩესკო-მარია მაჯო, გორელი ანონიმი და პირველი ქართველი ლექსიკოგრაფი სულხან-საბა ორბელიანი ბრუნვის ექვს ფორმას ასახელებენ:

ფრანჩესკო მაჯო		სულხან-საბა	
მხ.რ.	მრ.რ.	სინგულარე პლურალე	
Nominativus	მამა, მამამ	მამა	მამანი
Genetivus	მამასა	მამის	მამათანი
Dativus	მამასა	მამასა	მამათა
Accusativus	მამაი	მამა	მამანი
Vocativus	მამაო მამაზო	მამაო	მამანო
Ablativus	მამასგან/მამისგან	მამისგან	მამათგან

აქ უკვე ბრალდებითი (Accusativus) სახელობითი ფორმითაა წარმოდგენილი.

არნ. ჩიქობავა მოთხრობითი ბრუნვის ბრუნვათა პარადიგმაში შემოტანას ანტონის სახელს უკავშირებს: მოთხრობითი პირველად ანტონმა შეიტანა ქართულ კანკლედობაში. ანტონის ავტორიტეტმა თითქოს დაამკვიდრა მოთხრობითი სხვა ბრუნვათა შორის (ჩიქობავა, 1986, 1).

თ. უთურგაიძემ ქართული ენის ისტორიის შესწავლისას ცხადყო, რომ მოთხრობითი ბრუნვის ფორმების ცალკე დასახელება და ბრუნვათა პარადიგმაში დამოუკიდებელ ფორმად გამოყოფა უფრო ადრინდელი პროცესია.

ფრანჩესკო-მარია მაჯოს უყურადღებოდ არ რჩება ქართული ენის ბუნებისათვის დამახასიათებელი -მა ბრუნვის ნიშნით გაფორმებული ფორმები («ბიჩიმა», «მამამა»), ბრუნვის სისტემაში შეაქვს ამ ნიშნით ნაწარმოები მაგალითები, მაგრამ არა ცალკე ბრუნვად, არამედ სახელობითის ერთ-ერთ ვარიანტად.

საინტერესოა სულხან-საბა ორბელიანის ბრუნვათა სისტემის პარადიგმა. იგი გამოყოფს სიტყვის იმ ფორმაცვალების შემძლებელ ართრონებს, რომელთაც კლასიკური

გრამატიკის ენაზე ბრუნვის ნიშნები ჰქვია. საბა არსად არ ახსენებს ამ ტერმინს. აქ შეიძლება შეგვხვდეს «სიტყვის მოდრეკა», რომელიც ზოგადი ტერმინია სიტყვის ფორმის ცვლილების აღსანიშნავი (ბაკურაძე, 1998, 41).

საერთოდ, სულხან-საბა ექვს ბრუნვას ასახელებს (ზემოთ შევნიშნეთ: ნომინატიო, ჯენეტიო, დატიო, აკუსატიო, ვოკატიო, აბლატიო), მაგრამ ერთ-ერთ ხელნაწერში (A-1113)* დამატებულია პარადიგმის რამდენიმე წევრი ბრუნვის დაუსახელებლად, კერძოდ, თანამდეროვე ნათესაობითი ბრუნვის თანდებულიანი ფორმა (მამისაგან), ვითარებითი (მამად), მოქმედებითი როგორც უთანდებულო, ისე თანდებულიანი (მამით, მამი-დამ) და მოთხრობითი (მამამან).

მაშასადამე, აქ მოთხრობითის გარდა, მოქმედებითისა და ვითარებითი ბრუნვის ფორმებიც გვხვდება.

მოთხრობითი და ვითარებითი არ ჩანს ზ. შანშოვანის «მოკლე ღრამმატიკა ქართულისა ენისაში», სადაც ბრუნვის ათი ფორმაა მოცემული, ბრუნვათა სახელწოდებები კი სა_ო პრეფიქს-სუფიქსითაა ნაწარმოები. ბრუნვათა სახელების სა- პრეფიქსიანი წარმოება (სა-წრფელ-ო, სა-მიცემით-ო, სა-ნათესა[ვ]-ო) სომხურის კალკად მიიჩნევა (ცერცვაძე, 1956, 460).

სამხოლო	სამრავლო	
საწრფელო	კაცი	კაცი, კაცები
სანათესაო	კაცისა	კაცთა
სამიცემადო	კაცსა	კაცთ, კაცებს
სამოქმედო	კაცით	კაცებით
სამიებო	კაცს	კაცებს, კაცი
სადასაბამო	კაცისგან	კაცთაგან
სამეტყველო	კაცისას	კაცთასა
საშორის-მყოფო	კაცში	კაცებში
საგარეშემცო	კაცითა	კაცებით
საწოდებო	კაცო	კაცო (შანშოვანი 1888).

ფაქტობრივად, დასახელებული აქვს თანამდეროვე პარადიგმის ხუთი ბრუნვა: საწრფელო (წრფელობითი, სახელობითის ნიმუშით «კაცი» წარმოდგენილი), სანათესაო,

* დაწვრილებით იხ. თ. უთურგაიძის «ქართული ენის შესწავლის ისტორია», თბ., 1999, გვ. 95-97.

სამიცემადო, სამოქმედო, საწოდებო, რადგან დანარჩენთაგან ცალ-ცალკე წარმოდგენილი სამოქმედო («კაციო») და საგარეშემცო «კაციოთა») ერთი ბრუნვის, მოქმედებითის, გაუვრცობელი და გავრცობილი ფორმებია; სანათესაო («კაცისა»), სადასაბამო («კაცისგან») და სამეტყველო («კაცისას») გავრცობილი, თანდებულიანი და ნანათესაობითარი ფორმებია, ხოლო სამიცემადო («კაცსა»), სამიებო («კაცს») და საშორისმყოფო («კაცში») მიცემითი ვარიანტებია – გაუვრცობელი, გავრცობილი და -ში თანდებულიანი. სამიებო ბრუნვა კი უკვე დასახელებულ მიზეზობითს უტოლდება.

XVIII საუკუნის ქართველი კათალიკოსი, მეცნიერი, ფილოსოფოსი, შესანიშნავი გრამატიკოსი იცნობს უკვე არსებულ ქართული ენის ბრუნვათა სისტემას (მისთვის უცხოა ზ. შანშოვანის გრამატიკა, იხ. ზემოთ), აჯერებს და ავსებს მათ. «ქართული ღრამატიკის» ორივე რედაქციის (I რედაქცია – 1753 წ., II რედაქცია – 1767 წ.) მიხედვით სახელების რვა ბრუნვას წარმოადგენს: წრფელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, შემასმენლობითი, დაწყებითი, მოთხრობითი, მოქმედებითი და წოდებითი. წრფელობითს II რედაქციაში სახელობითსაც უწოდებს.

წრფელობითის გვერდით შემასმენლობითი შემოაქვს. იტალიელი მისიონერების მსგავსად, მას სახელობითი ბრუნვის ფორმებით წარმოადგენს, უპირისპირებს ფუძის სახით წარმოდგენილ წრფელობითს და განმარტავს: «არღარა წრფელობითად დაჰნიშნავს არსისა არსებასა, არამედ შეასმენს ანუ საყწარელი, ანუ საძაგელი და ანუ სხყარამე ყოფად ხატითა რადთამე სხვათა» (ანტონ I, 1885, 140)., თან დასძენს, რომ ეს ბრუნვა ლათინურის, ბერძნულისა და სომხურის მიბაძვით შემოიღო. ელენე ბაბუნაშვილი შენიშნავს, რომ თავად ტერმინი «შემასმენლობითი» ლათინურის ტრადიციას უფრო უნდა მისდევდეს, ვიდრე სომხურისას (ბაბუნაშვილი, 1956, 84).

ანტონ I-ს მოთხრობითი ბრუნვა უკვე სახელწოდებით შეაქვს ბრუნვათა რიგში და გვაძლევს რვაფორმიან პარადიგმას:

წრფელობითი	მარიამ	მარიამნი
ნათესაობითი	მარიამისა	მარიამებისა
მიცემითი	მარიამს	მარიამებთა*
შემასმენლობითი	მარიამი	მარიამებნი*
დაწყებითი	მარიამისგან	მარიამთაგან*

მოთხრობითი	მარიამმან	მარიამებმან
მოქმედებითი	მარიამითა	მარიამებითა
წოდებითი	მარიამო*	მარიამნო (ანტონ I, I რედაქცია)

ვარსკვლავებით აღნიშნული ფორმები შეცვლილია გრამატიკის II რედაქციაში. მხოლოებითი რიცხვის წოდებით ბრუნვაში საკუთარი სახელი ფუძის სახითაა წარმოდგენილი, მიცემითში, შემასმენლობითსა და დაწყებითში მრავლობითი რიცხვის წარმოება გამარტივებულია: **მიც.** მარიამებსა, **შემას.** მარიამნი, **დაწყ.** მარიამებისგან.

ეს არის ანტონის ცდა სალიტერატურო ენა დაუახლოვოს ხალხის სამეტყველო ენას, ე. ი. მოახდინოს მისი დემოკრატიზაცია და ამავე დროს გარკვეული კანონზომიერების საფუძველზე შეინარჩუნოს ტრადიციული ლიტერატურული ხაზიც, რამდენადაც ამის შესაძლებლობას იძლეოდა მისი დროის სამწერლობო ენა (უთურგაიძე, 1999, 165).

გაიოზ რექტორიც ბრუნვათა პარადიგმის ჩამოყალიბებისას ანტონს მიჰყვება. განსხვავება იმაშია, რომ გაიოზისათვის წრფელობითისა და შემასმენლობითის ნიშანი -ი გახლავთ. ორი ბრუნვის ერთნაირი ფორმის გამო «გულისაჲა ჰყავ, ვითარამედ ამათ შორის წრფელობითი და შემასმენლობითი ჰმსგავსებენ ურთიერთსა და ჰმსგავსცა არიან და განრევასა მათსა მიიღებ სჯნტაქსსა შინა» (გაიოზ რექტორი, 1970, 57). გამოიყენა ამ ორი ბრუნვისა უნდა მოხდეს კონტექსტით, შინაარსით, წინადადების სხვა წევრებთან ურთიერთობით, რადგან მიზეზობითი → საძიებო → შემასმენლობითი პირდაპირი ობიექტის (სახ. კაცი, მიც. კაცს) ფორმებს იტევს. პირდაპირ ობიექტზე ზმნით გამოხატული მოქმედება გადადის, «შემასმენლობითად [იწოდების] ოდესცა ქმნილ არს ვისგანმეა რად», ეს ფუნქცია უცხოა წრფელობითისათვის, იგი «ცხადჰყოფს საკუთრად ნივთსა ანუ საქმესა».

ამდენად, გაიოზ რექტორი შემასმენლობითსა და წრფელობითს ერთი ფორმით გადმოცემულ ორ ბრუნვად მიიჩნევს და ერთმანეთისგან ფუნქციით განასხვავებს. მანამდე შექმნილ გრამატიკულ ტრაქტატში «სიტყჴაჲ ართრონთათჴს» ყურადღება მახვილდება ირიბი დამატებისა და პირდაპირი დამატების მიცემით ბრუნვაში მდგარ სახელზე: «ბერძნულად განყოფილებაჲ აქუს მიცემითსა და მიზეზობითსა, ... გარნა ქართულად ერთ ლექსად ითქმუის, დადამცათუ ძალი ორ აქუს. და ესე ესრეთ გულისხმა-ყავ, რამეთუ მიცემითი ამისთჴს ეწოდების ლექსსა მას: მაგრამ ეტყოდი ვისმე, ვითარმედ: «ვის მისცემ ამას რასმე?» და მან გრქუას, ვითარმედ: «ღმერთსა»... ხოლო მიზეზობითი _

ამისთვის, ვინაიდან, იკითხვიდე რა ვისგანმე, ვითარმედ: «ვის ეძიებ?» და მან გრქუას: «ღმერთსა» («სიტყვა ართრონთათს», 1990, 136).

აქ საუბარია იმაზე, რომ ქართულ ენაში ფორმა და ფუნქცია ერთმანეთს არ შეესაბამება: «ორი ძალა აქუს ამასა და ერთითა გუართა ითქუმის», «ესავ ღმერთსა» და «ეძიებ ღმერთსა» კონსტრუქციებში სახელის ფუნქცია «სუნტაქსსა შინა გაირკვევა».

XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკებში სახელთა ფორმაცვალეზას «ბრუნვა» ეწოდება, რომელიც «არს შეცვალეზა დაბოლოებისა, რომლითაცა აღინიშნინან სხვა და სხვანი რადსამიმართობან საგანთან» (დოდაშვილი, 1830, 7).

მარი ბროსეს განმარტებით, ბრუნვა ეწოდება ყველა განსხვავებულ ფლექსიას, რომლებიც არ გამოიყოფიან და რომლებიც სახელეზს მოეპოვებათ (ბროსე, 1834, 43).

პლატონ იოსელიანი აზუსტებს, რომ «ბრუნვა არს ცვალეზა რომლისამე ლექსისა დაბოლოებასა შინა თანახმად რომლისამე კითხვითსა ლექსისა» (იოსელიანი, 1851, 13).

ამ პერიოდის გრამატიკოსები: იოანე ქართველიშვილი, ვარლამ ერისთავი, იოანე ბაგრატიონი, სოლომონ დოდაშვილი ანტონის გრამატიკაზე დაყრდნობით რვაბრუნვიან პარადიგმას ასახელებენ:

წრფელობითი	მარიამ	მარიამნი	მარიამები
ნათესობითი	მარიამისა	მარიამთა	მარიამებისა
მიცემითი	მარიამსა	მარიამთა	მარიამებსა
შემასმენლობითი	მარიამი	მარიამნი	მარიამები
დაწყებითი	მარიამისგან	მარიამთაგან	მარიამებისგან
მოთხრობითი	მარიამმან	მარიამთა	მარიამებმან
მოქმედებითი	მარიამისმიერ	მარიამთამიერ	მარიამებითა
წოდებითი	მარიამ	მარიამნო	მარიამებო

გ. ფირალოვი თავისი ორენოვანი გარმატიკის სპეციფიკურობის გამო მოთხრობით ბრუნვაზე საგანგებოდ შენიშნავს: «გარდა არა არს რუსულსა ენასა ზედა ესეო» (ფირალოვი, 1820, 30). ბრუნვის შვიდფორმიან სისტემას წარმოგვიდგენს, არ შეაქვს მოთხრობითი ბრუნვა, მის ნაცვლად «თანდებულიანს» ასახელებს. ამას რუსული ენის გავლენით აკეთებს და იქვე აზუსტებს, რომ ქართული ენისათვის დამახასიათებელია რვა ბრუნვა, «ქართულსა ღრამმატიკასა შინა აღირიცხვის ბრუნვაჲ რვაჲ, და იბრუნვიან ლექსნი ესთა: წრფელობი-

თი, ნათესაობითი, მიცემითი, შემასმენლობითი, დაწყებითი, მოთხრობითი, მოქმედებითი, წოდებითი.

წრ.	შროშანი	შროშანნი	И.	Лилія	Лиліи
ნათ.	შროშანისა	შროშნებისა	Р.	Лиліи	Лилій
მიც.	შროშანსა	შროშნებსა	Д.	Лиліи	Лиліямь
შემ.	შროშანი	შროშანნი	В.	Лилію	Лиліи
წოდ.	შროშანო	შროშანო	З.	Лилія	Лиліи
მოქ.	შროშანითა	შროშნებითა	Т.	Лилією	Лиліями
თან.	შროშანსა ზედა	შროშანთა ზედა	П.	На Лиліи	На Лиліяхь

(ფირალოვი, 35).

განსხვავებული დამოკიდებულება აქვს ბრუნვის რიცხვთან მარი ბროსეს. გამორიცხავს ბრუნვათა დასახელებას ფუნქციის მიხედვით, ბრუნვათა რიგში არ შეაქვს შემასმენლობითი, რადგან იგი ყოველთვის ჰგავს სახელობითს (პირდაპირ ბრუნვას). მისთვის არც მოთხრობითია დამოუკიდებელი ბრუნვა, რადგან მისი ნიშანი -**მან** «განმსაზღვრელი ნაწევარია და დაერთვის ყველა ბრუნვას ორსავე რიცხვში» (ბროსე, 1834, 43).

«ქართული ენის ელემენტებში», რომლის ტექსტზე მუშაობა კლაპროთს დაუწყია, შემდეგ კი მარი ბროსეს შეუვსია, შეუსწორებია და დაუმთავრებია, შემასმენლობითი და მოთხრობითი დამოუკიდებელ ბრუნვებად არის მიჩნეული, მოთხრობითს «ჩვენებითი» (Démonstratif) ეწოდება.

Singulier:

Nominatif	(წრფ.)	საყდარი	saqdari	la cathédrale
Gènetif	(ნათ.)	საყდრისა	saqdarisa	de la cathédralt
Datif	(მიც.)	საყდარსა	saqdarsa	☞ la cathédrale
Accusatif	(შემ.)	საყდარი	saqdari	la cathédrale
Ablatif	დაწყ.)	საყდრისაგან	saqdrisagan	de la cathédrale
Démonstratif	(მოთხ.)	საყდარმან	saqdarman	cette cathédrale
Instrumental	(მოქმ.)	საყდრითა	saqdritha	par, avec la cathédrale
Vocatif	(წოდ.)	საყდარო!	saqdarro!	ô cathédrale!

Pluriel:

Nom.	საყდარნი	saqdarni	les cathédrales
Gen.	საყდრებისა	saqdrwbisa	des cathédrales
Dat.	საყდრებსა	saqdrebsa	aux cathédrales
Acc.	საყდართ	saqdarni	les cathédrales
Abl.	საყდრებისაგან	saqdrabisagan	des cathédrales
Dem.	საყდრებმან	saqdrwbman	ces cathédrales
Inst.	საყდრებითა	saqdrwbitha	par, avec cathédrales
Voc.	საყდარნო!	saqdarno!	ô cathédrales!

(ბროსე, 1837, 24-25).

შემასმენლობითისა და მოთხრობითის ნაცვლად მარი ბროსეს «ქართული ენის თვთმასწავლებელში» ვხვდებით მოდალურ და ფინალურ ბრუნვებს. არნ. ჩიქობავას აზრით, ეს ორი ბრუნვა მიმართულებითი (გარდაქცევითი) ბრუნვის მნიშვნელობისაა და ქართულში პირველად სწორედ მარი ბროსეს შემოაქვს (ჩიქობავა, 1956, გვ. 12).

მოდალობითი «ბაგად» (ვითარებითი) და ფინალური «ბაგამდე» (დამთავრებითი) ვითარებითი ბრუნვის უთანდებულო და თანდებულიანი ფორმებია. ე. წ. დამთავრებითის ფორმაში «ბაგამდე» სახელს თანდებულის დართვამ მიმართულების გაგება შესძინა, თუმცა ძველად უთანდებულო ვითარებითსაც ჰქონდა მიმართულების გამოხატვის უნარი:

«აღდგეს და წარვიდეს წმიდად ქ ა ლ ა ქ ა დ ი ე რ უ ს ა ლ ზ მ დ , იმედ-ყვეს სასოებად იგი ყოველთა ქრისტეანეთად...»

«და წარვიდეს თჳსა ქალაქად კოლარედ და მე ოდენ ვიშევ მათგან, და იგინი არიან მშობელნი ჩემნი» («ცხოვრებად წმიდისა ნინოდსა»).

-მდე თანდებულს ბრუნვის ნიშნებს უტოლებს აკაკი შანიძეც, როდესაც კახეთამდე, ქალაქ-ამდე, წყარო-მდე ფორმებს ლოკალური რიგის მიწევნითი ბრუნვის ფორმად მიიჩნევს (შანიძე, 1980, 74)).

მარი ბროსე ბრუნვებს მარტივებად და რთულებად ჰყოფს და ზემოთ აღნიშნული ცვლილებებით გვამღევს ორნაწილიან პარადიგმას:

წრფელობით-შემასმენლობითი	}			
ანუ სახელობითი		ბაგა	ბაგა-ნი	ბაგა-ები
ნათესაობითი		ბაგ-ისა	ბაგა-თა	ბაგა-ებისა

	მიცემითი	ბაგა-სა	ბაგა-თა	ბაგა-ებსა
I ნაწილი	წოდებითი	ბაგა-ო	ბაგა-ნო	ბაგა-ებო
	მოქმედებითი	ბაგ-ითა		ბაგა-ებით
	ვითარებითი	ბაგა-დ/ბაგადმდე		ბაგა-ებად
	ფინალური	ბაგა-მდე	ბაგა-თამდე	ბაგა-ებისამდე
	დაწყებითი	ბაგ-ისა-გან	ბაგა-თა-გან	ბაგა-ებისა-გან
II ნაწილი	კაუზალური	ბაგ-ისა-თვს	ბაგა-თა-თვს	ბაგა-ებისა-თვს
	ლოკალური	ბაგა-სა-შინა	ბაგა-თა-შინა	ბაგა-ებსა-შინა
		ბაგა-სა-თანა	ბაგა-თა-თანა	ბაგა-ებსა-თანა

II ე. წ. რთული ნაწილი მიცემითისა და ნათესაობითი ბრუნვების თანდებულიანი ფორმებია, I ნაწილის უკანასკნელი ბრუნვაც თანდებულთა რიგში რომ შეეყვანა, დაგვრჩებოდა საყურადღებო ნაწილი მრავლი ბრუნვებისა, რომელსაც თანამედროვე გადასახედიდან მხოლოდ მოთხრობითი ბრუნვა აკლია. მიზეზი - მან ნიშნის განმსაზღვრელ ელემენტად მიჩნევა. მოთხრობითის ნიშანი -მა/-მ სახელობითის -ი-ს მსგავსად, მართლაც, ნაცვალსახელოვანი წარმომავლობისაა, რომელსაც ადრეულ პერიოდში განმსაზღვრელობის ფუნქცია ჰქონდა, მაგრამ უკვე ძველ ქართულში -ი და -მა ბრუნვის ნიშნებია, სახელთა განსაზღვრება კი ხდება ნაწევრებით: იგი, ეგი, ესე.

მარი ბროსეს ლინგვისტური ხედვისათვის შეუმჩნეველი არ დარჩენია, რომ მანამდე შექმნილ გრამატიკულ ნაშრომებში წარმოდგენილი წრფელობითი და შემასმენლობითი დამოუკიდებელი ბრუნვები არ არის. წრფელობით-შემასმენლობითს აერთიანებს და სახელობითს უწოდებს.

ტერმინ «სახელობითს» ჯერ კიდევ ანტონის გრამატიკაში ვხვდებით. I რედაქციაში შენიშნავს: «პირველი იგი ვიდრემე ითქმის წრფელობითი ანუ სახელობითი», II რედაქციაში კი ხაზს უსვამს სახელობითის უპირატესობას: «დასაბამ ბრუნვათა არს წრფელობითი, რომელნიცა უფრორე სამართალ არს, რათა ეწოდებოდესმცა სახელობითი».

წრფელობითის ფორმა სახელის ფუძის წარმოდგენაა. ნიკო მარი (ტაბ. V-VII) ამ ფორმებს ცალკე ბრუნვად თვლიდა და მას გაუფორმებელ ბრუნვას უწოდებდა. ჰანს ფოგტი მას გვარეობით სახელობითად მოიხსენიებს (ფოგტი, 1968, 251). გ. დეეტერსი

თვლის, რომ ეს ფორმა ბრუნვათა რიგიდან უნდა ამოირიცხოს. ვარლამ თოფურია მიუთითებს, რომ ძველ ქართულში სინტაქსური ფუნქციით უდრის სახელობითს, ამიტომ დროთა ვითარებაში კიდევ შეცვალა ამ უკანასკნელმა (თოფურია, 1965, 506).

შემასმენლობითის ბრუნვათა რიგიდან ამოღება ბრუნების პრინციპებით იყო შეპირობებული. ვიცით, რომ ბრუნება სახელის ცვლაა დაბოლოების მიხედვით. თითოეული ბრუნვა სახელებს ერთმანეთს უპირისპირებს ფორმით და მერე ფუნქციით. დასაშვებია, სხვადასხვა ბრუნვას კონკრეტულ შემთხვევაში ერთი და იგივე ფუნქცია ჰქონდეს ან პირიქით, ერთი ბრუნვა რამდენიმე ფუნქციას ითავსებდეს (მოთხრობითი მხოლოდ სუბიექტის ბრუნვაა, სახელობითი – სუბიექტისა და პირდაპირი ობიექტის, ხოლო მიცემითი საზიაროა სამივე პირმომართი აქტანტისათვის). ამდენად, ენაში, სადაც არსებობს წრფელობითი (იგივე სახელობითი) და მიცემითი შემასმენლობითი ზედმეტია.

რაც შეეხება წრფელობითსა და სახელობითს, ჯერ კიდევ ძველი ქართულის დონეზე ორივე ბრუნვის ფორმა ერთმანეთს თავისუფლად ენაცვლება, თანაც ისე, რომ არ ირღვევა წინადადების წყობა და აზრი (კაც-/კაცი), ამიტომაც შეიძლება, სახელობითი და წრფელობითი დამოუკიდებელ ბრუნვებად კი არა, ერთი ბრუნვის თავისუფალ ვარიანტად მივიჩნიოთ.

მარი ბროსეს ღირსებად მხოლოდ ბრუნვათა რიგიდან წრფელობითი-შემასმენლობითის სახელობითად გაერთიანებას ვერ ჩავთვლით; მას სულხან-საბა ორბელიანის მიერ უკვე შენიშნული ვითარებითი ბრუნვის ფორმები ბრუნვათა პარადიგმაში საკუთარი სახელწოდებით შემოაქვს; ბრუნებისას ახდენს ფუძისა და ბრუნვის ნიშნების დიფერენცირებას, რაც ხმოვანფუძიან სახელებთან კარგად გამოავლენს ნათესაობითსა და მოქმედებითში ფუძის კვეცა-უკვეცელობის შემთხვევებს:

სახ.	ტყე	ბაგა	რტო	რუ
ნათ.	ტყ-ისა	ბაგ-ისა	რტო-მსა	რუ-მსა
მოქმ.	ტყ-ითა	ბაგ-ითა	რტო-მთა	რუ-მთა”

საინტერესოდ აქვს წარმოდგენილი მრავლობითი რიცხვის ბრუნვათა პარადიგმებიც. ნარ-თანიათი მრავლობითის შემთხვევაში ღიად ტოვებს მოქმედებითსა და ვითარებით ბრუნვებს. ამ ორ ბრუნვაში სახელები ნარ-თანიათი მრავლობითს, მართლაც, ვერ

“ მაგალითები ამოკრებილია მარი ბროსეს «ქართული ენის თვითმასწავლებლიდან», გვ. 47, 69.

იწარმოებენ.

პლატონ იოსელიანი სხვა გრამატიკოსებისგან განსხვავებით ბრუნვის ექვს ფორმას ასახელებს, სისრულისათვის მას ვითარებითი ბრუნვა აკლია: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, მოთხრობითი, მოქმედებითი და წოდებითი. სქოლიოში მიაჩნებოდა, რომ მიცემითის ფორმები, შესაძლოა, -დ/-ად ნიშნებითაც იწარმოებოდეს. ამით ენაში ვითარებითი ბრუნვის ფორმების არსებობას ადასტურებს, თუმცა მიცემითი ბრუნვის ვარიანტად აცხადებს. მანამდე შექმნილი გრამატიკებიდან ანტონ I-საც აქვს წარმოდგენილი მიცემითი ბრუნვის ნიმუშად «ფარნავაზს», «მირიანს» და «ანკიოფიად» ფორმები (ანტონ I, II რედაქცია, 158). ერთმანეთის გვერდით ვხვდებით -ს და -დ ფორმანტებით გაფორმებულ ფორმებს, რაც ამ ორი ბრუნვის _ მიცემითისა და ვითარებითის ერთი ფუნქციით აიხსნება.

პლატონ იოსელიანსაც შემასმენლობითისა და წრფელობითის ნაცვლად სახელობითი შემოაქვს, რომელიც «არს იგი, რომელიცა იცნობების კითხვსამებრ: ვინ? და რაჲ?» (იოსელიანი, 13).

	მხ.რ.	მრ.რ.	მხ.რ.	მრ.რ.
სახელობითი	მამა	მამათ	ვარდი	ვარდნი
ნათესაობითი	მამისამამითა		ვარდისა	ვარდთა
მიცემითი	მამასა მამათა		ვარდსა	ვარდთა
მოთხრობითი	მამამან	მამათა	ვარდმან	ვარდთა
მოქმედებითი	მამათა	მამათა მიერ	ვარდითა	ვარდთა მიერ
წოდებითი	მამაო!	მამანო!	ვარდო!	ვარდნო!

(პლ. იოსელიანი).

ლ. კვანტალიანი შენიშნავს, რომ პლ. იოსელიანის გრამატიკაში ბრუნვათა რიგიდან შემასმენლობითისა და დაწყებითის ამოღება, წრფელობითის სახელობითით შეცვლა ბროსესგან დამოუკიდებლად ხდება (კვანტალიანი, 1993, 177).

როგორც ვხედავთ, XIX საუკუნის I ნახევარში შექმნილი ქართული ენის გრამატიკებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევენ მარი ბროსესა და პლატონ იოსელიანის გრამატიკულ ნაშრომებში წარმოდგენილი ბრუნვის პარადიგმები, რომლებიც მეტ-ნაკლებად თავისუფალია ზედმეტი ბრუნვებისაგან ანუ იმ ფორმებისაგან, რომლებიც და-

მოუკიდებელ ბრუნვებად არ მიიჩნევია.

XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკებში, ტრადიციულად, დასახელებულ ყველა ბრუნვას განიხილავენ, წარმოადგენენ ბრუნვის ნიშნებსა და მათ ვარიანტებს ფუძეთა დართვის მიხედვით. ცდილობენ, გაარკვიონ თითოეული ბრუნვის ფუნქცია.

ზოგადი სურათი კი ასეთია:

შემასმენლობითი || წრფელობითი || სახელობითი – გახლავთ «თვთ მდგომარეობითი დაბოლოება სახელისა, რომელიცა იცნობების კითხვსა მეზრ ვინ და რად.

მაგ. ვინ ერთი-მთავრობს ყოველსა როსსიასა ზედა? ნიკოლოზ

პირუ ჭლი;

რად ბედნიერ ჰყოფს კაცსა? კეთილ-მოქმედება...

გრამატიკებში წრფელობითის ნიშნად მონაცვლეობს -ი და -ო. «მარიამ» და «გვრგვინ-ი». ო ალომორფით წარმოდენილი ფორმები მრავლობლითში -ი ნიშნით ფორმდებიან:

წრფ. მარიამ _ მარიამნი / მარიამები

ვნახეთ, რომ XIX საუკუნის I ნახევრის ზოგიერთ გრამატიკოსს აღარ შეაქვს ბრუნვის პარადიგმაში იმავე -ი ნიშნით გაფორმებული, მაგრამ **შემასმენლობითად** წოდებული ბრუნვა. ის გრამატიკოსები*, რომლებიც ადრინდელი გრამატიკების ანალოგიით, მაინც მიიჩნევენ «შემასმენლობითს» დამოუკიდებელ ბრუნვად, განმარტავენ:

«შემასმენლობითი ბრუნ...ა აჩ...ენებს საგანსა მოქმედებულსა სხვსა საგნისაგან და იცნობის კითხ...ათამებრ: ვინ? რად?»

შემასმენლობითის განსაზღვრებისას ხაზი ესმევა არა ფორმას, რომელიც ამოსავალია ბრუნვის დასახელებისათვის, არამედ ფუნქციას. შენიშნავენ, რომ აღნიშნული ბრუნვა ძალიან ჰგავს წრფელობითს, მაგრამ გამოხატავს ისეთ საგანს, რომელზეც სხვა საგნის მოქმედება გადადის. რიცხვის მაწარმოებლებად ასახელებენ: -ნი-სა და -ები-ს (ამ პერიოდის გრამატიკებში თითქმის არ ხდება რიცხვის ნიშნისა და ბრუნვის ნიშნის ერთმანეთისაგან გაყოფა).

XIX საუკუნის I ნახევრის მიწურულისათვის კი ამ ერთი ფორმის ორი სახელწო-

* ვარლამ ეარისთავი, იოანე ბაგრატიონი, იოანე ქართველიშვილი და სოლომონ დოდაშვილი.

დება წრფელობითი და შემასმენლობითი ბრუნვის ერთ ფორმად და ერთ ბრუნვად წარმოგვიდგება: **სახელობითად.**

ნათესაობითი ბრუნვა სახელს კუთვნილების გაგებას ანიჭებს, «აღნიშვნის განკუთვნილება რადმე საგნისადმი», მისი კითხვებია: «ვისი? და რადას? თავად ტერმინი პირობითია, სათანადო ბრუნვის შინაარსთან არაფერი აკავშირებს. იგი ბერძნული «გენიკეს» («გვარეობითის») არაზუსტი თარგმანია. მისი მაწარმოებელი ნიშნებია მხოლოდ რიცხვში: -ისა და -დასა (თანხმოვან და ხმოვანფუძიან სახელებთან); მრავლობით რიცხვში: -თა და -ებისა.

მიცემითი ბრუნვა გამოხატავს სახელის იმ ფორმას, რომელსაც «მიეწერება», მიეკუთვნება მოქმედება. ვხედავთ, რომ მის მთავარ ფუნქციად ირიბი დამატების გამოხატვა სახელდება. მისი კითხვებია: «ვის? რას? ნიშნად წარმოდგენილია: -სა მხოლოდ რიცხვში, -თა და -ებსა მრავლობითში.

იოანე ქართველიშვილის გრამატიკის ერთ-ერთ ხელნაწერში (S _ 5177) ნათესაობითისა და მიცემითის ორმაგ დაბოლოებას ვხვდებით. აქვეა რიცხვის ორმაგი გამოხატვა (თანიანი + ებიანი სიმრავლე):

ნათ. მარიამისა-ისიმარიამთა-ებისა

მიც. მარიამსა-ს მარიამთა-ებსა (ქართველიშვილი, S_5177, 1).

მოთხრობითი ბრუნვა გვიჩვენებს «ვისგან ანუ რადაგანაც მოითხრობის ანუ იმოქმედების საქმე რადმე», განმარტებაში გარკვევითაა ნათქვამი, რომ ეს სუბიექტური პირის (ქვემდებარის) ბრუნვაა, რომელიც ზმნით გამოხატული მოქმედების შემსრულებელია ან ინიციატორი, ვისგანაც დაივალება მოქმედება. მისი ნიშნებია: -მან, -ებმან. გ. ფირალოვი, მართალია, მოთხრობითს ქართული ენისათვის დამახასიათებელ ბრუნვად თვლის, მაგრამ რუსული ენის გავლენით, ბრუნვათა პარადიგმაში არ შეაქვს. მის ადგილს უთმობს თანდებითს _ «მჭელეულსა შინა», «ერისთავისათვს», «შავარდნისათვს» (ფირალოვი, 30-31).

მოთხრობითი ქართული ენის სპეციფიკური ბრუნვაა.

ბრალდებითი ბრუნვის უქონლობა და მოთხრობითი ბრუნვის ქონა ქართულის (და, საერთოდ, იბერიულ-კავკასიურ ენათა) მორფოლოგიის ნიშანდობლივი ფაქტია: ბრუნების ეს თავისებურება შეპირობებულია უღვლილების თავისებურებით, კერძოდ,

გარდამავალი ზმნის თავისებურებით (ჩიქობავა, 1950, 32).

დაწყებითი ბრუნვა გამოხატავს ვისგან ან რისგან მომდინარეობს მოქმედება, «ვისგან ანუ რადსგან დაიწყების ან მომდინარეობს საქმე». მისი კითხვებია: ვისგან? რადსგან?, ნიშნები: -ისაგან, -ებისგან.

პლ. იოსელიანმა ზედმეტად, «სრულიად უქმად» მიიჩნია დაწყებითი ბრუნვა, მას თვლის შემდგარს «სახელობითისგან და თანდებულისა», დანარჩენ გრამატიკოსებს შეტანილი აქვთ ბრუნვის სისტემაში. ეს, მართლაც, ბრუნვის თანდებულიანი ფორმაა, მაგრამ არა სახელობითის, არამედ ნათესაობითისა: კაცისაგან, კაცთაგან, კაცებისგან. მარი ბროსესათვის ეს რთული ბრუნვების შემადგენელი ნაწილია.

მოქმედებითი ბრუნვა გამოხატავს ერთი საგნის მიერ შესრულებული მოქმედების მეორეზე გადასვლას; მის კითხვებად ასახელებენ: ვის მიერ? რადასა მიერ? რადათა? ამ ბრუნვაში აერთიანებენ ნათესაობითი ბრუნვის -მიერ თანდებულიან ფორმებსა და საკუთრივ მოქმედებითს:

მამედრითა ანუ მამედრისამიერ

სიბრძნითა ანუ სიბრძნისამიერ (ს. დოდაშვილი)

ღრმითა ანუ ღმრთისამიერ (ი. ქართველიშვილი)

პლატონ იოსელიანი მოქმედებითი ბრუნვის ნიშნად მიიჩნევს შემდეგ ვარიანტებს: -ითა, -დათა, -ვითა-ს; მრავლობით რიცხვში -ებითას და უკანონოდ თვლის თანდებულიანი ნათესაობითის მოქმედებითად შემოტანას.

წოდებითი ბრუნვა სახელის მოწოდებას გამოხატავს. ეს გახლავთ ბრუნვა, რომელსაც კითხვა არ დაესმის, ცხადჰყოფს საგანსა მას, რომელსაცა მოვუწოდებთ; მაგ.: ღმერთო! დაიფარე ერი!» (დოდაშვილი, 8). ბრუნვის ნიშნად ასახელებენ -ო-ს, შორისდებულ შ-თან ერთად. ხაზს უსვამენ შორისდებულის ხმარების აუცილებლობას ადამიანთა სახელებთან, რადგან უკვე შენიშნულია, რომ საკუთარი სახელები წოდებით ბრუნვაში ნიშანს არ დაირთავენ, ფუძის სახით სახელდებიან:

ჟ იაკობ! ჟ ადამ ! ჟ ანტონ!

პლატონ იოსელიანი მაცხოვარსა და მოძღვარს საკუთარ სახელებს უტოლებს: მაცხოვარ! მოძღ...არ!

საკუთარ სახელებს მრავლობითი რიცხვი არ ეწარმოებათ, მაგრამ დასახელებულ

გრამატიკებში ვხვდებით ადამიანთა სახელების მრავლობითობას, როგორც ნართანიანი, ისე ებიანი წარმოებისას. სოლომონ დოდაშვილი აზუსტებს, რომ საკუთარ სახელებს მოთხრობით ბრუნვაში არ დაერთვის ნიშანი -მან, წოდებით ბრუნვაში კი წრფელობითის ფორმით წარმოსდგებიან: ადამ, ადამ, სადა ხარ შენ? მრავლობით რიცხვში წარმოდგენილ ადამიანთა სახელებს წოდებით ბრუნვაში ნიშანს უჩენენ:

წოდ. მარიამნო, მარიამებო

პეტრენო, პეტრეებო

ადამნო, ადამებო

არნ. ჩიქობავა წოდებითს ბრუნვათა შორის არ ასახელებს, «არის თუ არა ის ბრუნვა, სინტაქსური ურთიერთობის თვალსაზრისით, რა თქმა უნდა, არის» (ჩიქობავა, 1928, 166). ვ. თოფურია თვლის, რომ წოდებითი თავისი ფუნქციის გამო სინტაქსში უნდა იქნეს განხილული, ხოლო როგორც ფორმა – მორფოლოგიაში, სიტყვათწარმოებაში (თოფურია, 1956, 47).

აკაკი შანიძეც აღნიშნავს, რომ თუ რომელიმე ენა სახელთა ფორმებში გვიჩვენებს საკუთარ ფორმას მიმართვისათვის, ეს იმას ნიშნავს, რომ ამ ენას მოეპოვება გრამატიკული კატეგორია წოდებითი ბრუნვისა (შანიძე, 1956, 47).

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკებში წოდებითს ბრუნვათა რიგში შუა ადგილი უკავია. ეს არის ფორმა, რომელიც არ არის დაკავშირებული წინადადების სხვა წევრებთან არც შეთახმებით, არც მართვითა და არც მირთვით. ამით განსხვავდება დანარჩენი ბრუნვებისაგან. ამიტომაც თანამედროვე ბრუნათა პარადიგმაში მას ბოლო ადგილი უკავია, რომელიც პირველად მოუძებნა პლატონ იოსელიანმა.

ამ პერიოდის ნაშრომებში (გარდა მარი ბროსეს «ქართული ენის თვითმასწავლებლისა») ვითარებითი ბრუნვის ფორმებს ვერ ვხვდებით. პლატონ იოსელიანი ერთგან, «სხოლიოში» შენიშნავს, რომ მიცემითი ბრუნვის ნიშნად -დ-სა და -ად-საც შევხვდებით, ასეთ დროს ზმნიზედებთან გვაქვს საქმეო (იოსელიანი, 1951, 14).

მაგ.: კაცად გონიერად ითქ...ა იგი.

პლატონ იოსელიანს ეს შემთხვევით არ შეუნიშნავს. ძველ ქართულში ხშირია ისეთი შემთხვევები, სადაც მიცემითი მიმართულებას, ადგილსა და დროს აღნიშნავს. ვიცით, რომ ძველად ვითარებითი ბრუნვის ფუნქცია მიმართულების, ადგილის, დროისა

და ვითარების გადმოცემა იყო. ელენე ბაბუნაშვილი წერილში «მიცემითი და ვითარებითი ბრუნვის ურთიერთობისათვის ძველ ქართულში»^{*} უამრავ მაგალითს აზუსტებს პარალელურ (ძველ) ტექსტებში მიცემითისა და ვითარებითის ერთი ფუნქციით ხმარებისა:

წარვიდეს გალილუას || წარვიდეს გალილუად

შეგაგდონ შენ საპყრობილესა || შეგაგდონ შენ საპყრობილედ

მიუხედავად ამისა, პლ. იოსელიანის ბრუნვის პარადიგმაც ნაკლულია, ჩანს ვითარებითის ფორმები, მაგრამ არ არის მოცემული ვითარებითი, როგორც დამოუკიდებელი ბრუნვა.

კანკლედობის საკითხი

ცალკეული ბრუნვის ფორმის, ფუნქციისა და მაწარმოებლების გარკვევის შემდეგ დგება ბრუნების ტიპებად დაყოფის საკითხი. საერთოდ, ქართულ ენაში ბრუნვათა ტიპები მორფონოლოგიური ცვლილებების საფუძველზე გამოიყოფა: ან ბრუნვის ნიშნის დართვა ახდენს ფუძეზე გავლენას (უცვლის მას ხმოვნით შედგენილობას) და ან, პირიქით, ფუძის ბოლო ხმოვნით ბრუნვის ნიშანი იცვლება, კარგავს ხმოვნით ნაწილს.

ანტონ I კათალიკოსი ბრუნებას «ბრუნვად» და «ბრუნებად» ტერმინებით გამოხატავს, გრამატიკის I რედაქციაში ბრუნების ტიპებისათვის «სქესს» ხმარობს, II რედაქციაში «სქესს» «კანკლედობით» ცვლის და ამბობს, რომ ქართულ ენაში, სხვა ენებისგან განსხვავებით, სახელები ბრუნების ტიპების მიხედვით არ განსხვავდებიან. აქვე საუბრობს ბრუნებისას გამოწვეულ ფონოლოგიურ მოვლენებზე: კვეცაზე და კუმშვაზე. კომენტარის გარეშე არ რჩება, რომ «სათვთონი» სახელები (საკუთარი სახელები) არ იკვეცებიან.

«სქესს» სულხან-საბა «გამყოფელად» ხსნის, ხოლო «კანკლედობას» იმავე ძირისად მიიჩნევენ, რომელიც ახალ «კლავნა» სიტყვაშია (ჩიქობავა, 1952, 270).

მანამდე ზ. შანშოვანის ბრუნვის ნიშანთა გათვალისწინებით ბრუნების ორ ტიპს, «ორ სქესს» ასახელებს. I ტიპში აერთიანებს ი-ზე და ა-ზე დაბოლოებულ საზოგადო სახელებსა და თანხმოვანფუძიან საკუთარ სახელებს, რომლებიც ნათესაობით ბრუნვაში

^{*} წერილი დაბეჭდილია კრებულში «სახელის ბრუნვის ისტორიისათვის ქართველურ ენებში», წიგნი I, 1956.

ნიშან -ისა-ს დაირთავენ, ხოლო II-ში ო, ე-ზე დაბოლოებულ საზოგადო და ხმოვანფუძიან საკუთარ სახელებს, რომელთაც ნათესაობით ბრუნვაში დაერთვით ნიშანი -სი. ფაქტობრივად, აქ ტიპებად დაყოფა ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნების ვარიანტებით ხდება.

გაიოზ რექტორიც ბრუნების ორ ტიპს გამოყოფს. ზ. შანშოვანის მსგავსად შენიშნავს, რომ სახელთა ნაწილი ნათესაობით ბრუნვაში -ისა/-მსა ნიშანს დაირთავს, ნაწილი კი _ სი-ს, «გარდა სხ...აობენ უკ... ზ ნათესავის შინა ბრ...ნ...ასა» (გაიოზ რექტორი, 1970, 57). I ტიპში აერთიანებს თანხმოვანფუძიან სახელებსა და ხმოვანფუძიან კვეცადებს, რომელთა ბრუნებისას ბრუნვის ნიშნები უცვლელია, II-ში კი _ ხმოვანფუძიან უკვეცელებს, რომლებთანაც ბრუნვის ნიშნები ხმოვნით ნაწილებს კარგავენ. I ტიპის ბრუნვის ნიშნებთან -ა ემფატიკური ხმოვანია, II ტიპთან _ ი. ორივე ხმოვანი ნაცვალსახელური წარმოშობისაა (ა ← ჰა, ი ← იგი), ორივეს თავდაპირველი ფუნქცია სახელთა განსაზღვრა უნდა ყოფილიყო.

ვარლამ თოფურია თვლის, რომ ეს -ი ნანათესაობითარი ფორმის სახელობითი ბრუნვის ნიშანია (თოფურია, 1939, 41),, არნ. ჩიქობავა -ი-ს ემფატიკურ -ა-ს უტოლებს: წყარო-ს-ი ისევე არაა ნანათესაობითარი სახელობითი, როგორც წყარო-თ-ი არაა ნამოქმედებითარი სახელობითი (ჩიქობავა, 1956, 258). ფუძეუკვეცელ სახელთა -ი-ს მორფოლოგიურ-სინტაქსური თვისებების მიხედვით ემფატიკურ ა-ს უტოლებენ -ი, -ა უფრო ხშირად პოსტპოზიციური წყობის საზღვრულს დაერთვის და წინადადებაში ქმნის დახმულ კონსტრუქციას:

მდინარის წყალი → წყალი მდინარ-ის-ა

წყაროს წყალი → წყალი წყარო-ს-ი...

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკებშიც იყენებენ ანტონის მეორეულ ტერმინ «კანკლედობას» და გამოყოფენ სახელთა ბრუნების ოთხ ტიპს, ოთხ კანკლედობას.

პირველ კანკლედობაში აერთიანებენ თანხმოვანფუძიან, როგორც უკუმშველ, ისე კუმშვად სახელებს, მეორეში _ ა, ე, ...ა, ... ზ-ზე დამთავრებულთ, მესამეში _ ჯ-სა და ი-ზე დაბოლოებული ფუძეებს, ხოლო მეოთხე ტიპში შეჰყავთ ო, ე ხმოვანფუძიანი სახელები (ამ პერიოდშიც, ისე როგორც წინამორბედ გრამატიკოსებთან, თვლიან, რომ სიტყვები: გვრგვნი, კაცი, ნათელი, კეთილი, შუ წნიერი... ი ხმოვანფუძიანი სახელებია. შენიშნავენ, რომ ამ ტიპის სახელები მხოლოდითი რიცხვის მოთხრობით, მიცემით და წო-

დებით ბრუნვებში, მთელ -ებიან მრავლობითში «ფუძისეულ», ბოლოკიდურ ი-ს კარგა-ვენ).

I ტიპი	II ტიპი	III ტიპი	IV ტიპი
მარიამ	მამა, არსება, გზრგვნი,	ანტონი, ოქრო, აბო,	
აბრამ	ძე, სიტყ...ა, კაცი, ნათელი,	ბლუ, ცრუ,	
ისაკ	ზღ...ა, ტყ... ზ	ვასილი, ევსტათი, სამთავრო,	
სოლომონ	მართ... ზ	მოგვ ცაცხვ	სამეფო

ტიპებად დაყოფას საფუძვლად ბრუნვის ნიშანთა ცვლილებები უდევს. I ტიპში გაერთიანებული სახელების ბრუნებისას ბრუნვის ნიშნები უცვლელია, სრული სახით წარმოდგებიან (ფუძემ შეიძლება დაკარგოს შუა ხმოვანი, შეიძლება _ არა), II ტიპში კვეცადი სახელებია, რომელთა ბრუნებისას ნათესაობით ბრუნვაში ჩნდება -ისა (ემფატიკურხმოვნისანი ნიშანი), III ტიპში ხმოვანფუძიანებად მიჩნეული სახელებია, ხოლო IV ტიპში ვხვდებით ისეთ სახელებს, რომელთა ფუძეების ბოლოკიდური ხმოვნების გავლენით იკარგება ან ვიწროვდება ხმოვნით წარმოდგენილი ბრუნვის ნიშანი ან ბრუნვის ნიშნის ხმოვნითი ნაწილი (-ათ ← თ; -ასა ← სა).

	I ტიპი	II ტიპი	III ტიპი	IV ტიპი
წრფ.	მარიამ	არსება	კაცი	ოქრო
ნათ.	მარიამისა	არსებისა	კაცისა	ოქროდსა
მიც.	მარიათმსა	არსებასა	კაცსა	ოქროსა
შემ.	მარიამი	არსებად	კაცი	ოქროდ
დაწყ.	მარიამისაგან	არსებისაგან	კაცისაგან	ოქროდსაგან
მოთხ.	მარიამმან	არსებამან	კაცმან	ოქრომან
მოქმ.	მარიამისმიერ	არსებითა	კაცთა	ოქროდთა
წოდ.	მარიამ!	არსებაო!	კაცო!	ოქროო!

I და II ტიპში ერთი აგებულების სახელები ერთიანდება, თუ მათ გავაერთიანებთ,

დაგვრჩება»კანკლედობის» სამწევროვანი სისტემა, რომელიც აკაკი შანიძისეული ტიპე-
ბის იდენტურია. ა. შანიძეც სახელებს ბრუნვათა მიხედვით სამ კანკლედობად ჰყოფს,
თანხმოვანფუძიანებს ერთ ტიპში აერთიანებს, ხოლო ხმოვანფუძიანებს ორში – კვეცა-
უკვეცელობის გათვალისწინებით.

არნ. ჩიქობავაც ბგერითი ცვლილებების მიხედვით სახელთა ბრუნვებში სამგვარ
შემთხვევას ასახელებს:

I _ როცა არც ბრუნვის ნიშანი იწვევს ცვლილებას ფუძეში, არც ფუძის დაბოლოება
მოქმედებს ბრუნვის ნიშანზე ანუ უკუმშველი სახელები.

II ტიპში კუმშვადი და კვეცადი სახელები ერთიანდებიან.

III ტიპში კი ის სახელები, რომლებიც ფუძის ბოლოკიდური ხმოვნის გავლენით
ბრუნვის ნიშნების ხმოვნებს კარგავენ.

ტიპების ამგვარ კლასიფიკაციაში გაუთვალისწინებელი რჩება მრავლობითი რი-
ცხვის ფორმები. ვიცით, რომ -ებიანი მრავლობითი კვეცად სახელებს ორად ჰყოფს: ა
ხმოვანფუძიანებად, რომლებიც ყველა ბრუნვაში იკვეცებიან და ე- ხმოვანფუძიანებად,
რომლებიც საერთოდ არ იკვეცებიან.

პლატონ იოსელიანის გრამატიკაში ვხვდებით კანკლედობების სქემებს მხოლობი-
თი რიცხვის ბრუნვებისათვის და საკუთრივ მრავლობითი რიცხვისათვის, სადაც ნა-
თლად ჩანს, რომ თუ მხოლობით რიცხვში ბრუნების ოთხი კანკლედობა გვაქვს, მრავ-
ლობით რიცხვში სახელები ბრუნების ტიპებად არ იყოფიან:

სქემა

ოთხისავე კანკლედობისა ყოველთა სახელთა არსებითთა,

ზედშესრულთა და რიცხვთა

ბრუნ...ანი	რიცხვ მხოლობითი			
	კანკლედობა 1	კანკლედობა 2	კანკლედობა 3	კანკლედობა 4
სახ.	უხმ. ასონი	ა, ე, ...ა, ... ზ°	ი, ჯ	ო, უ
ნათ.	ისა	ისა, ჯისა	სა	ღსა
მიც.	სა	საზოგადოდ ოთხთავე		
მოთ.	მან		შინა	
მოქ.	ითა	ითა, დ-ვთა	თა, თ	ფთა

წოდ.	ჟ! ო!	ო!	ო!	ო!

მრავლობითი რიცხვის ბრუნვის სისტემა არ მოიცავს ცვლილებებს კანკლედობების მიხედვით, საერთოა, საზოგადოა ოთხივე კანკლედობისათვის

რიცხვ მრავლობითი

სახ.	ნი,	ები	} ებისა საზოგადოდ ოთხივე ებისა კანკლედობასა შინა
ნათ.	თა,	ებთა	
მიც.	თა	ებთა	
მოთ.	თა	ებმან	
მოქ.	თა-მიერ	ებითა	
წოდ.	ნო!	ებო! (იოსელიანი, 18-129)	

აკაკი შანიძისათვის -ებ რიცხვის ნიშანი დერივაციულია და არა ფლექსიური ელემენტი.

არნ. ჩიქობავა თვლის, რომ -ებ ფუძის საწარმოებელი აფიქსია, რომელიც ნაწილობრივ ცვლის ფუძის მნიშვნელობას. მრავლობითი რიცხვის ორივე მაწარმოებლის (-ნ/-ებ) დართვა თანხმონით დაბოლოებულ ფუძეს გვადლევს, ხმონით დაბოლოებული ფუძე მრავლობითში შეუძლებელია (ჩიქობავა, 1950, 40). ვიცით, რომ დერივაციული ნიშნები ძირეული სიტყვებიდან ახალ მნიშვნელობებს წარმოქმნიან. ფუძეზე -ებ ნიშნის დართვა იმავე მნიშვნელობის სიტყვის ერთზე მეტობას (ანუ სიმრავლეს) გამოხატავს.

მრავლობითი რიცხვის -ებ ნიშნიანი სახელი ჩვეულებრივ მონაწილეობს წინადადების სიტყვათშორისო გრამატიკულ ურთიერთობებში:

ბავშვი ცას შესცქერის _ ბავშვ-ებ-ი ცას შესცქერიან

მთა გულსაკლავად გოდებს _ მთ-ებ-ი გულსაკლავად გოდებენ

მრავლობითის ფორმით წარმოდგენილი სახელების ფუძეებიც განიცდიან ცვლილებებს, სწორედ ამ ცვლილებების გათვალისწინებით, თ. უთურგაიძემ სამზე მეტი ტიპი დაასახელა. ბრუნვის ტიპებად დაყოფის ამოსავალია ფუძის და ბრუნვის ნიშნის ისეთი ცვლილება, რომელიც სხვა ტიპებში არ ხდება. მაშასადამე, საქმე გვაქვს ბრუნვის

მორფონოლოგიურ ტიპებთან, რომელთა რაოდენობა მანამდე გაიზრდება, სანამ სპეცი-
ფიკური მორფონოლოგიური წარმოების ახალი ფორმები დაფიქსირდება.

ბრუნების ტიპები მხოლოდ საზოგადო სახელებისათვის არის გათვალისწინებუ-
ლი, რადგან საკუთარი სახელები ბრუნებისას მორფონოლოგიურ ცვლილებებს არ
განიცდიან, მათ არც მრავლობითი რიცხვის ფორმები არ გააჩნიათ.

XIX საუუნის I ნახევრის გრამატიკებში კი ტიპებად დაყოფისას საზოგადო სახე-
ლებთან ერთად ადამიანთა სახელებსაც აჯგუფებენ. თუმცა შენიშნავენ, რომ ა და ე
ხმოვნებზე დაბოლოებული ადამიანის სახელების ბრუნებისას არცერთ ბრუნვაში არ
ხდება ფუძისეული ბოლოკიდური ხმოვნის დაკარგვა:

იერემია _ იერემიასი

ალექსანდრე _ ალექსანდრესი

ხოლო უსულო საკუთარ სახელებს (გეოგრაფიულ სახელწოდებებს) კი საზოგადო სახე-
ლებს უტოლებენ:

მცხეთა _ მცხეთისა

ევროპა _ ევროპისა

აზია _ აზიისა

სოლომონ დოდაშვილი და პლატონ იოსელიანი სამართლიანად შენიშნავენ, რომ
ა და ე ხმოვანზე დაბოლოებული სახელები მხოლოდითი რიცხვის ნათესაობითსა და მო-
ქმედებითში კარგავენ ფუძისეულ ბოლო ხმოვანს. «კიდურთა თვსთა ასოთა ბრუნ...ათა
შინა ნათესაობითსა, და მოქმედებითსა მხოლოდითისა რიცხვსა: ჭალა _ ჭალისა, ღრმა _
ღრმისა, ბიძა _ ბიძისა, მზე _ მზისა, მზე _ მზითა...» (იოსელიანი, 1951, 21).

იოანე ქართველიშვილი და სოლომონ დოდაშვილი ფუძისეული ბოლო ხმოვნის
დაკარგვაზე სამი ბრუნვის მაგალითზე საუბრობენ: ნათესაობითი, დაწყებითი და მო-
ქმედებითი. გასაკვირი არცაა, რადგან მათთვის დაწყებითი დამოუკიდებელი ბრუნვაა,
ნათესაობითის ნიშნითა და -გან თანდებულთ გაფორმებული:

ძმა _ ძმისა, ძმისაგან, ძმითა

ქ...ა _ ქვსა, ქვსაგან, ქვთა

ტყ...ე _ ტყვსა, ტყვსაგან, ტყვთა

სოლომონ დოდაშვილს უყურადღებოდ არ რჩება ფონოლოგიური პროცესი თან-

ხმოვანფუძიან სახელთა ბრუნებაშიც: «რომელნიმე საზოგადონი სახელნი დაბოლოებულნი ი-სა ზედა (თანხმოვანფუძიანებზეა საუბარი) ისპობენ საშუალ ლექსისა მდებარეობასა ო-სა ასოსა რომელსამე, უკუეთუ არიან მრავალ მარცვლოვან, ნათესაობითსა დაწყებითსა და მოქმედებითსა ბრუნ...ათა შინა მხოლობითსა რიცხუსა» (დოდაშვილი, 1830, 13).

ტამარი _ ტამრისა, ტამრითა, ტამრისამიერ

ვარლამ ერთისთავივ ჩერდება სახელთა ბრუნებისას წარმოქმნილ მორფონოლოგიურ პროცესებზე. ასახელებს ა და ე ხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებს და თვლის, რომ ბრუნების დროს ნათესაობით ბრუნვაში იცვლებიან ი ხმოვნით: Имена нарицательные, кончающиеся на а и е переменяют в родительном падеже на -ისა, например: მამა, მამისა; ელვარე, ელვარისა (ერისთავი, 1802, 14).

როგორც განმარტებიდან ჩანს, შენიშნულია ცვლილება, თუმცა ბოლომდე არ არის მოაზრებული ცვლილების ფორმა. არაფერია ნათქვამი ხმოვნის დაკარგვაზე; ა, ე ხმოვანფუძიან სახელებს უპირისპირებს ო და უ ხმოვნებზე დაბოლოებულებს, განსაზღვრულია, რომ "Имена собственные и нарицательные, кончающиеся на о и у без перемены после литеры склоняются, например: ოქრო, ოქროისა; ცრუ, ცრუისა» (ერისთავი, 15).

თუ ხაზგასმითი არ აღნიშნავს ა, ე ხმოვანფუძიან სახელებში ფუძისეული ხმოვნის მოკვეცაზე, გარკვევით საუბრობს თანხმოვანფუძიან სახელებთან ფუძეში ხმოვნის დაკარგვაზე: "Некоторые нарицательные кончающиеся на о¹ среднюю гласную литеру опускают, например: ტამარი, ტამრისა» (ერისთავი, 19).

მარი ბროსე აზუსტებს, რომ ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის დართვამ, შეიძლება საზოგადო სახელებს ფუძისეული ხმოვანი დაუკარგოს. არაფერს ამბობს სხვა ბრუნვებში მომხდარ იმ მორფონოლოგიურ ცვლილებებზე, რაც კარგად ჩანს მის მიერ წარმოდგენილ პარადიგმებში.

	Sing.	Plur.	Sing.	Plur.	Sing.	Plur.
Nom.	ბუდე	ბუდები	შავარდენი	შავარდენნი	კიბო	კიბოები
Gen.	ბუდის	ბუდებისა	შავარდენისა	შავარდენების	კიბოს/ისა	კიბოებისა

Dat.	ბუდეს ბუდებსა შავარდენსა შავარდენბსა კიბო კიბოებსა
Acc.	ბუდე ბუდები შავარდენი შავარდენნი კიბო კიბოები
Abl.	ბუდისაგან ბუდებისაგან შავარდენისაგან შავარდენებისაგან კიბოსაგან კიბოებისაგან
Dem.	ბუდემან ბუდებმან შავარდენმან შავარდენნმან კიბომან კიბოებმან
Inst.	«ბუდითა ბუდებითა შავარდენითა შავარდენებითა კიბოდთა კიბოებითა
Voc.	ბუდეო ბუდებო შევარდენო შენვარდენნო კიბოოო კიბოებო

(«ელემენტები ქართული ენისა», 18-26).

პლატონ იოსელიანს ფუძეში ხმოვნის დაკარგვის შემთხვევები მრავლობითი რიცხვის -**ეხ** ნიშნის დართვითაც აქვს შენიშნული:

ტამარი → ტამრ-ებ-ი

ტამარმა → ტამრ-ებ-მა

საინტერესოა, რომ პლატონ იოსელიანი სახელის სრულ და უსრუ ფუძეებს ერთმანეთს მნიშვნელობების მიხედვით უპირისპირებს. მოცემული აქვს ომონიმურ წყვილები შეუკუმშავი და შეკუმშული ფუძეებისა:

	«არა ისპობენ საშუალსა ხმოვანსა»	«ისპობენ»
1. თყალი	თყალისა (საგრძნობელი ხედვისა)	თყლისა (ქყა პატიოსანი), ურმის-თყლისა, მარლის-თყლისა, ფანჯრის-თყლისა, მზის-თყლისა
2. კყალ	კყალისა (ნაფეხური, ნავალი ფერხთა)	კყლისა, კყლები (ადგილი სათესად)
3. მოწამე	მოწამისა, მოწამენი (სარწმუნოე-მოწამისა, მოწამე (დამამტკიცებელი იჭჷსა)	მოწამე (დამამტკიცებელი იჭჷსა)
4. წელი	წელები (შინაგანნი ნაწილნი ცხოველისა)	წლისა, წლები (წელიწადი) წლისა (ზურგისა-ქყ ზ მდებარე ნაწილი)
5. სახელი	სახელისა, სახელები (წოდება)	სახლისა, სახლები ³ (სამოსი საკრავად ხელთა ადგილისა ქმნილი).

აქვე აკეთებს კომენტარს სიტყვა «ხუცესის» ბრუნებასთან დაკავშირებით. კომენტარი საყურადღებოა ბრუნებისას მორფნოლოგიური პროცესების თვალსაზრისით.

«ხ უ ც ე ს ი, რომელთამე ბრუნყათა შინა ისპობს უკანასკნელსა მარცყალსა, ნათე-

³ აქ იგულისხმება «სახელო».

საობითად ხ უ ც ი ს ა, შემოქმ.⁴ ხ უ ც ი თ ა, მრავლ. ხ უ ც ე ბ ი , ხ უ ც ე ს ნ ი , ხოლო სხვათა მსგავსადვე ამისა იბრუნვიან ჰრთულნიცა ამისნი: სახლთ-ხ უ ც ე ს ი , ბაზი-ერთ-ხ უ ც ე ს ი , ბოქოულთ-ხ უ ც ე ს ი , მოლარეთ-ხ უ ც ე ს ი (იოსელიანი, 1851, 24).

ფაქტობრივად, აქ მეტ-ნაკლებად ჩანს, რომ ბრუნებისას ხმოვნის დაკარგვა მხოლოდ ნათესაობით ბრუნვაში არ ხდება, ეს შესაძლოა მოხდეს, როგორც მოქმედებით ბრუნვაში, ასევე -ებიან მრავლობითში.

XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკებში საინტერესოაა წარმოდგენილი ბრუნვის სისტემა, დასახელებული აქვთ ბრუნების ტიპები, რომელთა დაყოფის დროს გათვალისწინებულია სახელთა ფუძეების კლასიფიკაცია «*ამოვანთა*» და «*უამოთა*» დაბოლოების მიხედვით. შენიშნულია ბრუნებისას ხმოვანთა «*სპობის*» შემთხვევები მხოლობით რიცხვში და ზოგიერთ გრამატიკოსთან მრავლობითშიც.

ბრუნებისას მომხდარ მორფონოლოგიურ მოვლენებს სახელწოდებები არა აქვთ, მაგრამ კარგადაა განსაზღვრული მათი ადგილი საკუთარ და საზოგადო სახელებთან.

არსებითი სახელების ბრუნვისა და ბრუნების საკითხების განხილვის შემდეგ მიანიშნებენ, რომ ყველა «*ზედშესრული*» და რიცხვითი სახელი არსებითის მსგავსად იბრუნვის. ამ პერიოდის გრამატიკებში ხომ ჯერ კიდევ სამივე ერთი მეტყველების ნაწილის _ **სახელის** სხვადასხვა სახეა.

თავი IV

ზედსართავი და რიცხვითი სახელები _ სახელის გარკვეული ქვეჯგუფები

ზედსართავი სახელი

XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკებში ზედსართავი და რიცხვითი სახელები დამოუკიდებელ მეტყველების ნაწილებად არ სახელდებიან. ორივე, არსებითი სახელის მსგავსად, «*სახელის*» გარკვეული ქვეჯგუფია: «*სახელი არს ნაწილი სიტკსა, რომლითაცა იწოდებაიან ყოველნი პირნი ანუ ნივთნი, ეგრეთვე ვითარებანი მათნი და რავდენობანი... სახელი განიყოფების სამად: არსებითად, ზედშესრულად და*

⁴ შემოქმედებითი იგივე მოქმედებითი ბრუნვაა.

რიცხვითად» (ქართველიშვილი, 1809, 7-8). ამავე პერიოდში შექმნილი ვარლამ ერისთავის «შემოკლებული ქართული ენის გრამმატიკა» და იოანე ბაგრატიონის «კალმასობისეული ქართული გრამმატიკა», მანამდე არსებული გრამატიკების მსგავსად, რიცხვით სახელს სახელის ქვეჯგუფად არ წარმოადგენენ.

მარი ბროსე კი «გრამატიკის დაყოფისას» ჩამოთვლილ რვა მეტყველების ნაწილთა შორის ცალ-ცალკე ასახელებს: სახელს არსებითს, ზედშესრულსა და ნაცვალსახელს.

დიონისე თრაკიელი, სახელის ერთ-ერთ სახეს, ზედსართავს განმარტავს: «ზედსართავი თანაბრად დაერთვის საკუთარსა და საზოგადო სახელებს და გამოხატავს ქებას ან გაკიცხვას» (ქაროსანიძე, 1998, 18). შინაარსის მიხედვით სამ ჯგუფად ჰყოფს:

- ა) სულისმიერად – კეთილგონიერი, ფიცხი;
- ბ) სხეულისმიერი – სწრაფი, ნელი;
- გ) მდგომარეობისმიერი – მდიდარი, ღარიბი.

განმარტებიდან ნათლად ჩანს, რომ ზედსართავის მთავარი ფუნქცია სახელთა ნიშან-თვისების გამოხატვაა. იგი ცალკე მეტყველების ნაწილად საშუალო საუკუნეებში გამოყვეს სუბსტანციისა და ატრიბუტის შესახებ ფილოსოფიურ მოძღვრებასთან დაკავშირებით: სუბსტანციის აღმნიშვნელი სახელი იწოდა სუბსტანტივად ანუ არსებით სახელად, ატრიბუტის აღმნიშვნელი სახელი ატრიბუტად ანუ ზედსართავ სახელად.

რიცხვითი სახელი კი ცალკე მეტყველების ნაწილად სახელებს XVII საუკუნეში გამოეყო (ჩიქობავა, 1952, 259).

დიონისე თრაკიელისგან განსხვავებით, ქართულ გრამატიკულ ნაშრომებში ზედსართავი სახელის ჯგუფები ხარისხის ფორმების მიხედვით გამოიყოფა. ფ. მაჯოს აზრით, სი- პრეფიქსით ნაწარმოები ფორმები: «სილამასი», «სიბილისი» შედარებითი ხარისხისაა. აღწერითია: «მძესაგან ლამასი» (მზეზე უფრო ლამაზი), აღმატებით ხარისხს აწარმოებს სიტყვები: სულა, ბევრი, უპრო, ყოელას, წმინდა, მართალი.

- «ყოელას წმინდა» – ყველაზე წმინდა
- «ბევრი ტკბილი» – ყველაზე ტკბილი
- «უპრონათელი» – უფრო ნათელი
- «წმინდა შავი» – ყველაზე შავი

ანტონ I ზედშესრულებს სამად ჰყოფს (ანტონ I, 1885, 126).

ა) დადებითსა მიმართა, რომელიც საგნის «მარტივ ვითარებას» გამოხატავს: კეთილი, ბოროტი, გრძელი, მოკლე, მეცნიერი...

ბ) შემსგავსებითად, რომელიც ერთ საგანს «შემსგავსებითა მეორისა ნივთისად» წარმოგვიდგენს: კეთილებრი, ბოროტებრი, გრძელებრი, მოკლებრი...

გ) უდადებითესად, რომელიც «არს აღმატებითად მნიშვნელი ვითარებისა ერთისა ნივთისა სხვათაგან ნივთთა აღრად ანუ დარედ». აქ ერთმანეთის პარალელურ ფორმებად ასახელებს უ-ეს-ით ნაწარმოებსა და სიტყვა «ყოვლად»-ით წარმოდგენილებს: უკეთილესი და ყოვლად კეთილი, უბოროტესი ანუ ყოვლად ბოროტი, უგრძესი ანუ ყოვლად გრძელი, უმეცნიერესი ანუ ყოვლად მეცნიერი. თუმცა აქვე შენიშანვს: «ხოლო, თუ სადმე სახელი იგი იყოსმცა მნიშვნელი ნივთისა დარე ყოფისა ზედკიდებულნი იგი მარცვალნი უ ანუ ესი _ ამცირებენ მას, მაგ.: უმეცარი, უუმეცრესი _ ყოვლად უმეცარი, ფრიად უმეცარი» (ანტონ I, 126), განმარტება გვიჩვენებს, რომ უ-ესი «დამცირებითს» ხარისხს აწარმოებს. ალ. ფოცხიშვილი ანტონ I-ის ამ კომენტართან დაკავშირებითი შენიშანვს, რომ თუ ყოველი ხარისხი იზომება ნეიტრალური ფორმის საპირისპიროდ, იგულისხმება **უმეცრესი** მცირესთან შედარებით, აღმატებული მცირეა და უ-ესი ამიტომ ამ მაგალითშიც აღმატებით (უდადებითეს) ხარისხს აწარმოებს (ფოცხიშვილი, 1995, 201).

გაიოზ რექტორიც ზედსართავ სახელებს ხარისხის მიხედვით სამ ჯგუფად ჰყოფს, მასთან «უდადებითესს» ხარისხს «უაღრესობითი» ეწოდება: დადებითი, შემსგავსებითი (მაწარმოებლები -ებრ, -ებრივი) და უაღრესობითი.

XIX საუკუნის I ნახევარში შექმნილ გრამატიკებში ზედსართავი სახელი «ზედმესრულად» იწოდება. ეს არის მეტყველების ის ნაწილი, «რომელიც თავით თვსით, თვნიერ არსებითისა სახელისა, რომელსაცა ზედა შევალს იგი, ვერ მოგვცემს იგი სწორედ შემეცნებასა მის ნივთსა ანუ პირისასა. მაგ.: თეთრი, შავი, მშვიდი, მოკლე, გრძელი...» (ბაგრატიონი, 37).

«ზედ-მესრული სახელი არს იგი, რომელიც აჩყ წნებს პირისა ანუ ნივთისა ვითარებასა ანუ მდგომარეობასა ე. ი. ვითარი არს პირი ანუ ვითარი ნივთი, მაგ.: კაცი გულის-ხმიერი, კეთილის-მოქმედი ; წიგნი სასარგებლო» (იოსელიანი, 1840, 8).

ამ პერიოდშიც ზედსართავი სახელების ხარისხის სამ ფორმას ასახელებენ; იოანე ბაგრატიონი უკვე არსებულ ტერმინებს (დადებითს, შექმსგავსებითსა და უაღრესო-

ბითს) იყენებს, დანარჩენებთან კი ჩნდება ახალი: დადებითი ხარისხი, შეთანასწორებითი და აღმატებითი. გ. ფირალოვი აღმატებით ხარისხს «აღრობითს» ანუ «აღმატებულს» უწოდებს.

«დადებითი ხარისხი» ზედსართავი სახელის საწყისი ფორმაა. იგი საგნის თვისებას მარტივად, «სხვსთან შეუსწორებლად აღნიშნავს»: გონიერი, ძალიერი, დიდებული, სასიამოვნო...

შეთანასწორებითი ხარისხის ფორმებში უ-ესი-თ (ბრუნვის ნიშანი ხარისხის აფიქსისაგან არ არის დიფერენცირებული) ნაწარმოებ სახელებს აერთიანებენ, რომლებიც «აჩყ წნებს უპირატესობასა ანუ უდარესობასა ერთისა საგნისასა წინაშე სხყათა საცნაურსა თვისებასა შინა» (დოდაშვილი, 1830, 5).

გონიერი – უ-გონიერ-ესი

ძლიერი – უ-ძლიერ-ესი

დიდებული – უ-დიდებულ-ესი

აქ აერთიანებენ «ძლიერზე» უფრო ძლიერ – «უძლიერეს» ფორმას, რომელიც საგნის «უპირატესობას» გამოხატავს და «ცუდზე» უფრო ცუდ – «უცუდეს» ფორმას, რომელიც «უდარესობას» წარმოადგენს.

პლ. იოსელიანი სამართლიანად შენიშნავს, რომ აღნიშნული ფორმები დადებით ხარისხზე მაწარმოებლების დართვით მიიღება. საილუსტრაციოდ მოყვანილ მაგალითებში კი ერთმანეთის გვერდით ვხვდებით: უგრძელესი, უმცროსი, მოდილო, მომცრო, მოშავო, მოწითალო ფორმებს.

«აღმატებითი ხარისხი» წარმოადგენს «აღმატებულებასა ერთისა საგნისასა საცნაურსა თვისებასა შინა ყოველთა სხყათა ზედა და დაესხმის შეთანასწორებითსა ხარისხსა» მაწარმოებელნი (დოდაშვილი, 1830, 5). აღმატებითი ხარისხის ორგვარ წარმოებას ასახალებენ: უუ-პრეფიქსულს (ამ შემთხვევაში სუფიქსად არ გამოყოფენ -ესი-ს) და ზმნიზედითა და «თვთ» ნაცვალსახელით წარმოებულთ:

უუგონიერესი

ფრიად გონიერი

უუძლიერესი

ფრიად ძლიერი

მრავლად შყ წნიერი

თვთ უკეთილესი

თვთ უსიამოვნესი

მარი ბროსესთან მსგავსებითი ხარისხი იწარმოება დადებით ფორმაზე უ- თავკი-დურისა და -ეს-ი ბოლოკიდურის დართვით (უმცროსი, უდიდესი), აღმატებითი ხარისხი კი გამოიხატება ფუძის გამეორებით ან **ფრიად, სრულად, უფრო, ძალიან** სიტყვების დართვით («თვთმასწავლებელი»).

ზოგადი სურათი ასეთია:

დადებითი ხარისხი → შეთანასწორებითი ხარისხი [უ-ესი] →

→ აღმატებითი ხარისხი [უუ-/ზმნიზედა-/თვთ-]

ჩამოთვლილი ხარისხის ფორმები ძალიან ჰგავს ლათინური ზედსართავი სახელის სამ ხარისხს: დაწყებითი ანუ დადებითი ხარისხი (gradus positivus), შედარებითი ხარისხი (gradus comparativus) და აღმატებითი ხარისხი (gradus superlativus). ხარისხის თითოეული ფორმა სქესის გათვალისწინებით იწარმოება და იბრუნვის. იგივეს გათვალისწინებას ქართული ენის მაგალითზე ცდილობს რუსულ-ქართული გრამატიკის ავტორი გ. ფირალოვი.

ქართულ ენაში ხარისხი გამოხატავს საგნის ნიშან-თვისებას მეტი ან ნაკლები ოდენობით. ეს მეტობა და ნაკლებობა განისაზღვრება პირველადი, ძირეული ზედსართავების ჩვეულებრივი, ხარისხის არმქონე ფორმებით. ესენი მიჩნეულია დადებით ხარისხად. დადებით ხარისხზე მეტი ოდენობის გამომხატველი ფორმა უფროობითია, ხოლო მასზე ნაკლები კი _ ოდნაობითი.

უფროობითსა და ოდნაობითს საკუთარი მაწარმოებლები აქვს:

უ-ეს	მო-ო	
უ-დიდეს-ი	დიდი	მო-დიდ-ო
უ-თეთრ-ეს-ი	თეთრი	მო-თეთრ-ო

ზედსართავ სახელს ქართულში **მეტი** თვისების გამოსახატავად არ გააჩნია ბერძნულის, ლათინურის, რუსულის მსგავსი ორი ფორმა: შედარებითი და აღმატებითი:

сильнее	და	сильнейший
длиннее	და	длиннейший

ქართულად გადმოიციემა თითო ფორმით **უ-ძლიერ-ეს-ი** და **უ-გრძ-ეს-ი**, რომლე-

ბიც ძლიერზე და გრძელზე უფრო გრძელია და ძლიერია; ამდენად, შედარებითი და აღმატებითი ქართულში ერთი – უფროობითი ფორმაა.

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკებში მოცემული ზედსართავი სახელების ხარისხის ფორმები არასრულყოფილადაა ნაჩვენები. მათთან მოცემული შეთანასწორებითი ხარისხი დადებითთან შეფარდებით უფრო მეტის გამოხატველია, სწორედ ეს არის უფროობითი ხარისხი, ნაწარმოები კონფიქსით უ-ეს-ი

რაც შეეხება უადრესობით/ადრობით/აღმატებულ/აღმატებით ხარისხს, ქართული-სათვის არაბუნებრივია; უ-უ-დიდეს-ი, უ-უ-მშვენიერ-ეს ფორმებს აკაკი შანიძე ხელოვნურად მიიჩნევს და მათ გაძლიერებულ უფროობითს უწოდებს (შანიძე, 1980, 142).

ჩვენთვის საინტერესო გრამატიკებში არაფერია ნათქვამი მო-ო კონფიქსით ნაწარმოებ ოდნაობით ხარისხზე. თუმცა პლ. იოსელიანს ენაში ამ ფორმების არსებობა უყურადღებოდ არ რჩება, შეთანასწორებითი ხარისხის განხილვისას მოცემულ მაგალითებად უფროობითისა და ოდნაობითის ფორმები მოჰყავს.

არაფერია ნათქვამი ისეთ ზედსართავ სახელებზე (მიმართებით ზედსართავებზე), რომლებსაც ხარისხის ფორმები არ ეწარმოებათ.

ზედსართავი სახელებისათვის იგივე «თვსებანი» სახელდება, რაც არსებითებისათვის განიხილეს: ნათესავი, რიცხვი, ბრუნვა და კანკლედობა.

სემანტიკური ნიშნიდან გამომდინარე, ზედსართავ სახელს არ უნდა ჰქონდეს (არ შეიძლება!) რიცხვის კატეგორია. ნიშანი, თვისება არათვლადი აბსტრაქციაა, რომელიც შეიძლება წარმოდგენილი იყოს გარკვეული ინტენსივობის, აგრეთვე დროსა და რიცხვში განფენილობის ფარგლებში (პაპიძე, 1998, 95). ამიტომაც არსად ასახელებენ ზედსართავი სახელების მრავლობითი რიცხვის მაგალითებს (გამონაკლისი გ. ფირალოვი, იხ. ქვემოთ).

რაც შეეხება ზედსართავი სახელების ბრუნვას. ვიცით, რომ ბრუნვის ფორმა სიტყვათა სინტაქსური დაკავშირების მთავარი გრამატიკული საშუალებაა. ზედსართავი სახელის მთავარი ფუნქცია საგნის ნიშნის გამოხატვაა. საგანთან დასაკავშირებლად მას ესა თუ ის ბრუნვის ფორმა სჭირდება. ამდენად, ზედსართავი სახელი იბრუნვის ცალკე, დამოუკიდებლად აღებული და არსებით სახელთან ერთად.

დამოუკიდებლად აღებული ზედსართავი სახელები არსებითი სა- ხელებივით

იბრუნვიან, აქვთ იგივე ბრუნვები, იგივე ბრუნვის ნიშნებით, ფუძეთა დაბოლოების მიხედვით განიცდიან მორფონოლოგიურ მოვლენებს: იკუმშებიან და იკვეცებიან, ხდება სუბსტანტივაცია.

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკებში შენიშნულია, რომ ყოველი ზედსართავი იბრუნვის არსებითი სახელის მსგავსად. ბრუნვის ნიმუშს გ. ფირალოვი გვთავაზობს როგორც მხოლოდით, ისე მრავლობით რიცხვში.

	მხ. რ.	მრ. რ.
წრფ.	კეთილი	კეთილნი
ნათ.	კეთილისა	კეთილებისა
მიც.	კეთილსა	კეთილებსა
შემ.	კეთილი	კეთილნი
წოდ.	კეთილო	კეთილნო
მოქ.	კეთილითა	კეთილებითა
თან.	კეთილისათჳს	კეთილთათჳს

ამის პარალელურად მოცემული აქვს რუსული "добрый"-ს ბრუნვის პარადიგმა სამივე (მამრობითი, მდედრობით, საშუალო) სქესის მიხედვით, ქართულ «კეთილს» მამრობითი სქესისად თვლის და «ლიად ტოვებს» მდედრობითი და საშუალობითი სქესის ბრუნებას, «ვინაიდგან არა არს ქართულსა ენასა ზედა ესე».

მრავლობითი რიცხვის ფორმებში მონაცვლეობს -ნარ-ით ნაწარმოები (კეთილ-ნი, კეთილ-ნი-ო) და ე-ბ-ით წარმოებული მრავლობითები.

არა აქვთ მოცემული ზედსართავისა და არსებითი სახელების (მსაზღვრელ-სა-ზღვრულის) ერთად ბრუნვის მაგალითი.

გრამატიკების ბოლო ნაწილში («ლექსთხზულებანი») საუბრობენ წინადადების წევრების რაობაზე და სიტყვათა შეკავშირებაზე, სწორედ აქ ხდება ზედსართავი სახელის დეფინიცია სინტაქსური თვალსაზრისით:

«საგანსა სიტყვისა ჩჳ წნისასას და თვისებასა მისსა აქჳსთ სხუა და სხჳანი თვისებანი, ხარისხნი და გარემოებანი: გარემონი ესე თვისებანი იწოდებიან განსაზღვრებად ანუ განმსაზღვრებელად» (დოდაშვილი, 1830, 79).

წინადადებაში სიტყვათა ერთმანეთთან შეკავშირებაზე საუბრისას კი თავს იჩენს

სუბსტანტიური და ატრიბუტული მსაზღვრელების საკითხი. იოანე ქართველიშვილი თავდაპირველად განიხილავს არსებითის არსებითთან შეთანხმებას, ისინი «ერთმანეთთან დაიდებიან უკავშიროდ» და შეუთანხმდებიან ბრუნვასა და რიცხვში:

ქალაქი ტფილისი

პეტრე მოციქული

მათ შორის, მართლაც, ხდება ბრუნვაში შეთანხმება, აქვე ასახელებს დამოკიდებულებას, როცა არსებითები სხვადასხვა ბრუნვაში გვხვდება, «მომდევნო დაისმის ნათესაობითში, რომელსაც ეწოდება განმთავისებელი წინამავალისა სახელისა და ეთანხმება წინამავალსა სახელსა თვისი ბრუნვის ფორმის შენაჩრუნებით»:

სიყვარული მოყვრისა

აღსრულება სჯულისა

ძენი ისრაელისანი / ძემან ისრაელისამან

ეს ძველი ქართულისათვის დამახასიათებელი მოვლენაა, როცა ნათესაობით ბრუნვაში დასმული მსაზღვრელი მოსდევს საზღვრულს. ახალი ქართულისათვის კი იშვიათია, მას ნანათესაობითარ მსაზღვრელს უწოდებენ, რომელსაც საზღვრულთან შეთანხმებისას ორმაგი დაბოლოება მოუდით.

თუ გავითვალისწინებთ, რომ სახელის ერთ ფორმაში შეუძლებელია ორი ან მეტი ბრუნვის ნიშანი, ასეთი თავმოყრისას გრამატიკულ ფუნქციას ასრულებს მხოლოდ ერთი მათგანი, დანარჩენი განიცდის რეინტერპრეტაციას, უხორცდება ფუძეს (უთურგაიძე, 1986, 109), მაშინ «ძემან ისრაელისამან» ფორმაში **-ის** წარმოქმნის ელემენტი. ამ მაგალითს ალ. ფოცხიშვილი მართულ-შეთანხმებულ მსაზღვრელად განიხილავს, რადგანაც მსაზღვრელი დარჩება ნათესაობითშიც და მიიღებს წინამავალი სიტყვის ბრუნვასაც (ფოცხიშვილი, 1995, 425).

ზედსართავი სახელებით გადმოცემულ მსაზღვრელებად თვლის წყვილებს:

ბნელი უმეცრებისა

მდიდარი სიბრძნითა

კეთილი კაცი

«კეთილი კაცი» – აქ ზედსართავი სახელი და არსებითი ერთმანეთს ბრუნვასა და რიცხვში შეეთანხმება, ხოლო I და II მაგალითისათვის იაონე ქართველიშვილი წერს:

«ზედსართავი სახელი ძიებად მიიღებს ხან ნათესაობითს, ხან მოქმედებითს».

მოყვანილი და განხილული მაგალითები მსაღზვრელ-საზღვრულისა ძველი ქართულის ფორმებითაა წარმოდგენილი (გარდა «კეთილი კაცი»-სა), რაც აშორებთ ერთმანეთთან ქართული ენის გრამატიკასა და XIX საუკუნის I ნახევრის ცოცხალ მეტყველებას.

რიცხვითი სახელი

მეტყველების ნაწილთა შორის რიცხვითი სახელების განხილვა გვიანდელი მოვლენაა. XIX საუკუნის I პერიოდში შექმნილ ზოგიერთ გრამატიკაში (ვარლამ ერისთავი, იოანე ბაგრატიონი) რიცხვითი სახელი «სახელის» ერთ-ერთ ქვეჯგუფად არ შეისწავლება.

დასახელებულ რვა მეტყველების ნაწილთა შორის რიცხვით სახელს არ ასახელებს მარი ბროსეც. დანარჩენ გრამატიკოსებთან რიცხვითი სახელი სახელის ერთ-ერთი სახეობაა.

«სახელნი მრიცხჲ ზლობითნი დანიშნვენ რიცხჲსა, ანუ რაოდენობასა ნივთთასა: ორნი კაცნი, სამნი ნავნი...» (ფირალოვი, 1820, 43).

იოანე ქართველიშვილი, ს. დოდაშვილი, პლ. იოსელიანი მას რიცხვით სახელს უწოდებენ, «რომლითაც აღინიშვნის რიცხვ საგანთა ანუ წესი, რომელსაცა შინა იგინი ერთი მეორესა შეუდგებიან» (დოდაშვილი, 1830, 5), გამოხატავს, აზუსტებს «პირისა ანუ ნივთისა რიცხჲსა და იცნობების კითხჲათა მეზრ, რაოდენი, ანუ მერავდენე. მაგ. ორი, სამი, ათასი, პირჲლი, მეორე...» (იოსელიანი, 1851, 10).

შინაარსის მიხედვით რიცხვით სახელებს ოთხ ჯგუფად ჰყოფენ: რაოდენობითად/რავდენობითად, დანაწევრებითად და შემკრებელობითად.

ტერმინი «რაოდენობითი» ნათლად გამოხატავს ამ ჯგუფის სახელთა შინაარსს: «აჩჲ წნებს რავდენი არს პირი ანუ ნივთი, და იცნობის კითხვსამეზრ: რავდენი? ერთი, ორი, სამი, ათი, ასი, ათასი...» (ქართველიშვილი, 1809, 14).

იოანე ქართველიშვილი და პლატონ იოსელიანი სამართლიანად შენიშნავენ, რომ წესებითი (დღევანდელი რიგობითი) სახელი რაოდენობითისგან მე_ე პრეფიქს-სუფიქსის დართვით, «აჩჲ წნებს წესსა, რომლითაცა პირი ანუ ნივთი ერთი მეორესა შეუდგე-

ბის, და იცნობის კითხვსამებრ მერამდენე? მაგ.: პირჲ ზლი, მეორე, მესამე, მეათე, მეასე» (ქართველიშვილი, 1809, 15).

ი. ქართველიშვილი წარმოების გამონაკლის შემთხვევასაც აკონკრეტებს, რაოდენობითი რიცხვითი სახელის «ერთის» რიგობითი («წესებითი») ფორმა «პირჲ ზლია».

დანაწევრებითი რიცხვითი სახელები, როგორც სახელწოდებიდანაც ჩანს, მთლიანის ნაწილს წარმოადგენს. აქ აერთიანებენ: ნახევარს, მერჲ ზდს, ერთ-ნახევარს, მეოთხედს, ნასამედს. ეს სწორედ ის ფორმებია, რომლებიც მთელის ნაწილს რიცხობრივი შეფარდებით გამოხატავენ. ს. დოდაშვილი მოულოდნელად ასახელებს «ათეულ» და «ასეულ» სიტყვებსაც, რომლებსაც არაფერი აქვთ საერთო «დანაწევრობასთან».

როგორც ვხედავთ, XIX საუკუნის I ნახევრის ზოგიერთ გრამატიკაში რიცხვითი სახელის სამივე ჯგუფი: რაოდენობითი, რიგობითი და წილობითი სახელდება. შეინიშნება ისიც, რომ რიგობითი რაოდენობითისგან წარმომქმნელი ელემენტების დართვით მიიღება. გარდა ამისა, მსჯელობენ «შემკრებლობით» რიცხვით სახელზე.

«შემკრებლობითნი აღნიშვნენ საცნაურსა რიცხვსა საგანთასა, შეკრებულთა ხატითა: წყვილი, სამკეცი, უღელი, ყევარი, გუთანი...» აქ აერთიანებენ როგორც რიცხვითობის გამოხატველ სიტყვას «წყვილი» რამდენი?), ისე ზედსართავსა და არსებით სახელებს: «სამკეცი» (როგორი? სამად ჩაკეცილი), «უღელი, ყევარი, გუთანი» (რა? არსებითი სახელი).

უღელი «Āართ ქედთ სადები ხეა შესაბმელად, გინა სასწორის საĀიდარი» (ორბელიანი, 1993, 174), ყევარი «ორუღელიანნი Āარნი» (ორბელიანი, 1993, 264), ხოლო გუთანი სომხურია, ქართულად ერქვანი ეწოდების, უკეთუ უმცირე მისსა Āარნი ებნეს და ერქვანსა არცა საკვეთებელი ჰქონდეს და არცა ფიცარი ფრიად» (ორბელიანი, 1991, 175). ჩამოთვლილი არსებითი სახელები შემკრებლობით რიცხვით სახელად «შესაბმელი ორი Āარის» გამო მოიაზრებიან.

მარი ბროსე რაოდენობითის რიგობითისა და წილობითის გარდა ასახელებს გამნაწილებელ რიცხვით სახელებსაც: ორ-ორი, ოთხ-ოთხი... მოცემული აქვს რაოდენობითი რიცხვითი სახელების ციფრობრივი აღნიშვნები, სადაც ვხვდებით: **ბევრს** – 10000, **ორ ბევრს** – 20000 და **ბევრის-ბევრეულს** – 1000000 (ბროსე, 1834, 128).

გ. ფირალოვი რიცხვითი სახელების სხვაგვარ კლასიფიკაციას წარმოადგენს. ფუნ-

ქცის მიხედვით ორ ჯგუფად ჰყოფს: არსებითად (ასი, ათასი, მილიონი) და ზედმესრულად (პირველი, მეორე...), ხოლო შინაარსი მიხედვით ოთხად: რაოდენობითად, კანონიერად, განმრავლებითად და განყოფილებითად.

რაოდენობით რიცხვით სახელებში ორ ქვეჯგუფს ასხვავებს: განსაზღვრებულს (ერთი, ორი, ორივ, სამმივ...) და განუსაზღვრებელს (რაოდენიმე, მრავალი, მრავალრიცხვ ზღი.ნ..).

«კანონიერი სახელნი მრიცხვ ზღობითნი არიან იგინი, რომელნიცა გვაჩვენებენ მას, თუ ვითარყე იმყოფების ნივთი ერთი, ვითარებასა შინა მეორისასა: რომულ იყო პირველი, ხოლო ნუმა-პომპილია, მეორე მეფე რომისა» (ფირალოვი, 1820, 44). «კანონიერ» რიცხვით სახელებად რიგობითებს წარმოადგენს, «განყოფილებითში» (ანუ «კერძობითში») – წილობითს (მესამედი, მეოთხედი, ნახევარი, მერვედი). საინტერესოდ გვაძლევს წილობითების განმარტებას: «გვაჩვენებენ ნაწილსა ყოვლადისასა».

მეოთხე, «განმრავლებით» ჯგუფში «არიან იგინი, რომელნიცა ცხად-ჰყოფენ რაოდენობათა ნივთთასა საცნაურითა რიცხვითა განმრავლებულად: ორეული, სამეული, ოთხეული...» ეს გახლავთ -ეულ სუფიქსით ნაწარმოები სახელები.

გ. ფირალოვის «თვთმასწავლებელში» მეტი სრულყოფილებითაა მოცემული რიცხვითი სახელები, აქ რეალურად არსებული რაოდენობითი, რიგობითი და წილობითი რიცხვითების გარდა, საუბარია განსაზღვრებით და განუსაზღვრელობით რაოდენობითებზე.

პლ. იოსელიანი აგებულების მიხედვით მარტივ რიცხვით სახელებს «პრთულებს» უპირისპირებს, ოცდა-ათორმეტი, ოცდა-ათცამეტი – რთული რიცხვითი სახელებია. მათ თვსებებად, კატეგორიებად, მიიჩნევენ: სქესს, რიცხვს, ბრუნვასა და კანკლედობას.

რიცხვითი სახელი თავად რიცხვის გამომხატველია, სახელებთან ერთად წარმოდგენის შემთხვევაში ყოველთვის მხოლოდ რიცხვშია; მრავლობით რიცხვშია სახელიც, რომლის სიმრავლეს მსაზღვრელად დაკავშირებული რიცხვითი სახელი გამოხატავს: ორი კაცი, ხუთი წიგნი, რვა ვარსკვლავი (და არა ორი კაცები ან ორები კაცები).

ცალკე დასახელებული რიცხვითი სახელები, შესაძლოა, შეგვხვდეს მრავლობითი რიცხვის ფორმებში. ამ შემთხვევაში მათ განსხვავებული სინტაქსური ფუნქცია აქვთ: პირველები მივედით ან რიგით მეთხედები ვიყავით; ჩვენ ორნი ვართ; მაღაზიაში ნა-

მცხვრების მეოთხედები შემოიტანეს.

ფუძის დაბოლოების მიხედვით რიცხვითი სახელები არსებითებს ჰგვანან: ოთხ-ი (თანხმოვანფუძიანია), რვა (ხმოვანფუძიანი), ბრუნვითა და ბრუნვის ტიპებითაც არსებით სახელებს უტოლდებიან.

გ. ფირალოვის გრამატიკაში ვხვდებით რიცხვითი სახელების ბრუნების ნიმუშებს:

წრფ.	ერთი	ორი	ერთნი	ორეული
ნათ.	ერთისა	ორთაჲ	ერთთაჲ	ორეულთაჲ
მიც.	ერთსა	ორთა	ერთთა	ორეულთა
შემ.	ერთი	ორი	ერთნი	ორეული
წოდ.	ერთო	ორო	ერთნო	ორეულო
მოქ.	ერთითა	ორითა	ერთნო	ორეულითა
თან.	ერთისათჳს	ორთა ზედა	ერთთათჳს	ორეულთა ზედა

არ წარმოადგენენ რიცხვითი სახელის ბრუნებას არსებითთან ერთად. სოლომონ დოდაშვილი «ლექსთ-თხზულებაში» შენიშნავს, რომ «სახელნი ზედმესრულნი და რიცხვთნი, მდებარენი არსებითისა სახელისა თანა ითანხმებიან ბრუნვითა და რიცხვთა: გულისჯმიერი კაცი, განვრცელებული ზღა, ერთი ღმერთი, პეტრე პირველი...»

ამდენად, ზედსართავი და რიცხვითი სახელები არსებითი სახელების მსგავსად სახელის სახეობებია, ისინი ერთმანეთთან ახლოს დგანან გარკვეული კატეგორიების თვალსაზრისით (ბრუნება, რიცხვი), მაგრამ განსხვავდებიან შინაარსითა და ფუნქციებით, ამიტომაც ისინი ნელ-ნელა დამოუკიდებელ მეტყველების ნაწილებად გამოცხადდნენ (XIX საუკუნის II პერიოდიდან).

თავი V

ნაცვალსახელი

ნაცვალსახელი მეტყველების დამოუკიდებელი ნაწილია. ცალკე მეტყველების ნა-

წილად ჯერ კიდევ ჩვ. წ.-მდე II საუკუნეში დიონისე თრაკიელმა გამოყო. ტერმინიც ბერძნული ენის ნიადაგზეა შემუშავებული. აკ. შანიძე მეტყველების ამ ნაწილის შესაფერ სახელწოდებას «სახელთნაცვალს», შემოკლებით «ნაცვალს» მიიჩნევს, რახან ეს ისეთი სიტყვებია, რომელიც ფრაზაში რომელიმე სახელის (არსებითის, ზედსართავისა და რიცხვითის) ეკვივალენტია, ერთგვარ მაგივრობას ანუ ნაცვლობას ეწევა სახელებისას (შანიძე, 1980, 41).

ნაცვალსახელი სახელთა ჯგუფს მიეკუთვნება, თუმცა საგნის აღნიშვნის თვალსაზრისით არ ჰგავს მათ. ეს შენიშნულია უძველეს გრამატიკულ ნაშრომებში, ამიტომაც ერთად წარმოადგენენ არსებითს, ზედსართავსა და რიცხვით სახელებს (რიცხვითი სახელის დასახელება უფრო გვიანდელია), ცალკე ასახელებენ ნაცვალსახელს. თუ არსებითი სახელი, ზედსართავი და რიცხვითი სახელი პირდაპირ გამოხატავენ საგანს, მის ნიშან-თვისებას, ხარისხსა და რაოდენობას, რიგს ან ნაწილს, ნაცვალსახელი უშუალოდ არ აღნიშნავს საგანს, არ განსაზღვრავს მის შინაარსს, მის თვისება-რაოდენობას, არამედ უმთავრესად მიუთითებს მათზე მოლაპარაკე პირთან მიმართების თვალსაზრისით.

ნაცვალსახელთა ძირითად ჯგუფებად მიიჩნევა პირის, ჩვენებითი და კითხვითი ნაცვალსახელები. ისინი ენის უძველეს ლექსიკურ ფონდს განეკუთვნებიან, ამიტომაც მათი სესხება ენიდან ენაში თითქმის არ ხდება.

არ. მარტიროსოვი ნაცვალსახელის არსებით თვისებად განზოგადების უნარს თვლის. აბსტრაქცია კი წარმოადგენს ენის ძირითად ნიშანს, მისი საშუალებით შესაძლებელი ხდება გამოისახოს ობიექტურად არსებული სინამდვილის მრავალფეროვნება: «ზოგადი მნიშვნელობა, მართალია, მეტ-ნაკლებად ახასიათებს ყველა მეტყველების ნაწილს, მაგრამ ზოგადისა და კერძოს შეთავსება ისე, როგორც ნაცვალსახელშია მოცემული, სხვა მეტყველების ნაწილს არ ახასიათებს» (მარტიროსოვი, 1964, 23).

ენათა უმრავლესობაში სახელები და ზმნური ფორმანტები ნაცვალსახელური წარმოშობისაა. ამისთვის ხელი უნდა შეეწყო იმას, რომ ნაცვალსახელები ყველაზე აბსტრაქტული მნიშვნელობის სიტყვებია, მათი სემანტიკა კი გრამატიზებულია (ჩართოლანი, 1985, 3).

XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკებში, უკვე არსებული ლინგვისტური ნაშრომების მსგავსად, ნაცვალსახელი «სახელის» შემდეგ განიხილება, მას

ცალკე თავი ეთმობა და ზუსტდება, რომ «ნაცვალსახელი არს მეორე ნაწილი სიტყვსა, რომელიც დაიდების ნაცვლად სახელისა» (დოდაშვილი, 1830, 3).

განსხვავებული დამოკიდებულება ჩანს XIX საუკუნის I ნახევრის რუს ლინგვისტებთან. ისინი ნაცვალსახელს დამოუკიდებელ მეტყველების ნაწილად არ ასახელებენ. მხოლოდ გ. პავსკი უპირისპირდება ტრადიციულ შეხედულებას, მიიჩნევს, რომ სახელწოდება «ნაცვალსახელი» არასრულად, არაზუსტად გამოხატავს მის მნიშვნელობას ენაში: როგორც სათაური არ შეიძლება წარმოდგეს თვით წიგნის ნაცვლად, ისე ნაცვალსახელს არ შეუძლია სახელის მაგივრობა გასწიოს (პავსკი, 1850, 249).

გ. პავსკი და კ. აკსაკოვი ნაცვალსახელს მიიჩნევენ როგორც ერთგვარ სემანტიკურ საფუძველს არსებითი და ზედსართავი სახელების წარმოქმნისათვის. მათთან პირის ნაცვალსახელები განიხილება როგორც პირველადი სახელები: «სახელთა ისტორია იწყება პირველი პირის ნაცვალსახელის ჩასახვიდან» (აკსაკოვი, 1947, 320-321). როგორც ნათქვამიდან ჩანს, სახელთა კატეგორიის წარმოქმნას უშუალოდ ამ ნაცვალსახელს უკავშირებენ.

ამავე პერიოდის ქართული ენის გრამატიკების ავტორები ნაცვალსახელს მეტყველების მეორე ნაწილად მიიჩნევენ. პირველი ამ გრამატიკებშიც სახელია თავისი ქვეჯგუფებით. ნაცვალსახელის ძირითადი ფუნქცია, განმარტებების მიხედვით, როგორც სულიერ, ისე უსულო სახელთა ნაცვლად ხმარებაა, «იხმარების ნაცვლად სახელისა, პირისა ანუ ნივთისა აღმნიშვნელისა» (იოსელიანი, 1851, 25). იოანე ქართველიშვილი გრამატიკის ხელნაწერში (S-5117) აზუსტებს, ნაცვალსახელი გამოიყენება «სიტყვათა შინა ნაცვლად სახელისა ანუ დიადების მისთანა» (ქართველიშვილი, 23). «დაიდების მისთანა» – სახელებთან ერთად წარმოდგენილ ნაცვალსახელებს გულისხმობს, კერძოდ, ჩვენებითს, კუთვნილებითს, ზოგიერთ შემთხვევაში განსაღვრებითებსა და განუსაზღვრელობითებს.

გოდერძი ფირალოვი და პლატონ იოსელიანი აკონკრეტებენ, რომ ნაცვალსახელების ხმარება თავიდან აგვაცილებს ერთი და იმავე სახელების ხშირ გამეორებას, «ესე არს ლექსი ნაცვლად სახელისა ხმარებული, განლტოლვისათვის ხშირისა განმეორებისა ერთისა და მისივე სახელისა» (ფირალოვი, 1820, 47), «ნაცვალ-სახელი არს ნაწილი სიტყვსა შეცვალეებითი, რომელიც იხმარების ნაცვლად სახელისა, განსალტოლველად ჰხშირისა

განმეორებისა ერთისა და მისივე სახელისა» (იოსელიანი, 1951, 25).

რა ხდებოდა მანამდე?

ფრანჩესკო-მარია მაჯოს ქართული გრამატიკის II თავი მთლიანად ნაცვალსახელს ეძღვნება. შენიშნავს, რომ მისი მდევრებია (კატეგორიებია): სახე, მნიშვნელობა, სქესი, რიცხვი, პირი და ბრუნება. მნიშვნელობით ანუ შინაარსის მიხედვით ნაცვალსახელთა ხუთ ჯგუფს გამოყოფს: ჩვენებითს (რომელშიც აერთიანებს დღევანდელ ჩვენებითსა და პირის ნაცვალსახელებს), მიმართებითს, კუთვნილებითს, ნათესაობითს (მაგ.: ჩვენებური, თქვენებური...) და კითხვითს.

ზურაბ შანშოვანი ნაცვალსახელთათვის ორ ტერმინს იყენებს: სახელ-დართულს _ პირისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელებისათვის და იოტს _ დანარჩენთათვის.

ამ გრამატიკაში, რომლის ავტორი არასაკმარისად ფლობდა ქართულ ენას, ნაცვალსახელთა ბევრი ხელოვნური და არასწორი ფორმა გვხვდება. აქ პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები წარმოდგენილია როგორც ფორმაცვალებადი სახელები:

საწრფელო	მე	შენ	ჩვენ,	თქვენ
სანათესაო	ჩემი	შენი	ჩვენი	თქვენი
სამიცემადო	მე ჩემდა	შენ შენდა	ჩვენდა	თქვენდა
სამოქმედო	ჩემით	შენით	ჩვენით	თქვენით
სადიებო	ჩემს	შენს	ჩვენს	თქვენს
სადასაბამო	ჩემგან	შენგან	ჩვენგან	თქვენგან
სამეტყველო	ჩემსას	შენსას	ჩვენსას	თქვენსას
საშორისყოფო	ჩემში	შენში	ჩვენში	თქვენში
საგარეშემცო	ჩემითა	შენითა	ჩვენითა	თქვენითა

ამავე წესით ყველა ბრუნვის ფორმა აქვს დამებნილი ვინ კითხვით ნაცვალსახელსაც (მარტიროსოვი, 1964, 36).

ნაცვალსახელი, ანტონ I-ის განმარტებით, არის «მნიშვნელი პირობითად განმრჩევი არსებისა, ვინაითგან ნაცვლად სახელისაცა მიიღების», შინაარსის მიხედვით ოთხ ჯგუფს გამოყოფს: არსებითს (მე, შენ, იგი, თქვენ...), მიგებითს (ჩემი, შენი, მისი, ჩუენი), ჩვენებითს (ეგე, ეგენი...) და კვლავმოდებითს (რომელი, რომელმან...).

გაიოზ რექტორიც ნაცვალსახელს ისეთ მეტყველების ნაწილად მიიჩნევს, რომ-

ელიც «ნაცყალად სახელისა დაიდების სიტყყათა შინა». შენიშნავს, რომ სახელთათვის დამახასიათებელი თვისებები მოეპოვება და ამიტომაც იყოფა ორ ქვეჯგუფად: არსებითად და ზედშესრულად.

არსებით ნაცვალსახელებში აერთიანებს არსებითებს (პირის ნაცვალსახელებს: მე, შენ, იგი...) და ჩყ წნებითს (ჩვენებითებს: ეს, ეგ, ის...), ხოლო ზედშესრულში: მიგებითს (ჩემი, შენი, მისი...), ადგილობითს (ჩემგან, შენგან, მისგან...), კყლა-მოლებითს (რომელი, რაღ...), და კითხვითს (ვინ? რაღ...).

XIX საუკუნის I პერიოდში შექმნილ გრამატიკულ სახელმძღვანელოებში ძირითადად ნაცვალსახელთა ექვსი ჯგუფი სახელდება:

არსებითი ანუ პირობითი || პიროვანი

ჩვენებითი

მოგებითი

კყყლა-მოლებითი

კითხვითი

განუსაზღვრელობითი || კერძობითი (ი. ბატონიშვილი,

ი. ქართველიშვილი, ს. დოდაშვილი, გ. ფირალოვი).

რვა ჯგუფს წარმოგვიდგენს მარი ბროსე ქართული ენის «თვთმასწავლებელში»:

პირობითი ან არსებითი

მოგებითი

ჩვენებითი

კყყლა-მოლებითი

კითხვითი

კერძობითი

განუსაზღვრელობითი

საურთიერთო

განსხვავებული დამოკიდებულება ჩანს ვარლამ ერისთავისა და პლატონ იოსელიანის ნაშრომებში. ვარლამი ერისთავი, ანტონ I-ის მსგავსად, ნაცვალსახელთა ოთხ ჯგუფს ჰყოფს: არსებითს, მოგებითს, ჩვენებითსა და კვლა-მოლებითს; პლატონ იოსელიანთან კი, პირიქით, ცხრა ჯგუფია გამოყოფილი:

პიროვანნი || არსებითნი _ მე, შენ, იგი

მოგებითნი _ ჩემი, შენი, თვისი

ჩჱ წნებითნი _ ესე, ეგე, იგივე

კჱლა-მოღებითნი _ რომელიცა, რადვინცა

კითხვითნი _ ვისი? ვინ? რად?

განუსაზღვრებელნი _ რომელიმე, ვინმე, ზოგი, ზოგ-ზოგი, ყოველი

უკუ-ქცევითნი _ თვისი

საზღჱრებითი _ თვთ

ადგილობითნი _ ჩჱ წნებური, თქჱ წნებური...

როგორც ვხედავთ, ამ პერიოდიდან ხდება ნაცვალსახელების სემანტიკური ჯგუფების უფრო (შედარებით) ფართოდ წარმოდგენა. ცვლილებები ჩანს ტერმინებშიც, ჩნდება «განუსაზღვრებელი ნაცვალსახელების» ცნება, აქამდე დამკვიდრებულ «არსებითს» კი უნაცვლებენ «პირობითს» ან «პიროვანს» («ვარლამ ერისთავი და იოანე ბაგრატიონი პირის ნაცვალსახელთათვის ისევ «არსებითს» გამოიყენებენ).

განმარტავენ პირის ნაცვალსახელებს, «რომელნიცა აღჱნიშჱნენ ერთსა სამთა ღრამმატიკულთა პირთაგანსა, და იხმარებიან ნაცჱლად სახელისა, პირისა ანუ ნივთისა აღმნიშჱნელისა» (იოსელიანი, 1851, 26). შესაბამისად გამოყოფენ სამ გრამატიკულ პირს: «რომელიცა უზნობს», «ვისდამიცა უზნობს» და «ვისთვსცა ანუ რომლისათვსცა უზნობენ».

მოგებითი ნაცვალსახელები კუთვნილებას გამოხატავენ, თავად ტერმინიც მომდინარეობს სიტყვა «მოგებისგან», რომელსაც სულხან-საბა განმარტავს: «ესე არს საქონლის შოვნა, გინა ნაძლევის მიცმა, გინა მორინეთა წაგება, გინა პასუხის მიცემა» (ორბელიანი, 1991, 494), «მონაგები» კი «იგივე მონაშოვნია» (ორბელიანი, 1991, 501). ამდენად, მოგებითი ნაცვალსახელები დღევანდელ კუთვნილებითებს წარმოადგენენ, გვიჩვენებენ ვისია, ვის ეკუთვნის «ნაშოვნი», «მონაშოვი» საგანი.

«კჱლავ-მოღებითნი» ნაცვალსახელები «წარმოადგენენ მეღსიერებასა შინა წინას-როლსა სახელსა, მნიშვნელსა საგნისასა» (დოდაშვილი, 1830, 17). ესენი თანამედროვე მიმართებითი ნაცვალსახელებია. განმარტება, რომელიც სრულად იტევს მიმართებითი ნაცვალსახელების ფუნქცია-დანიშნულებას ანტონ I-ის გრამატიკიდან მომდინარეობს. აღნიშნულია მისი ადგილი რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში. საუბარია ისეთ ქვეწყობა-

ზე, რომელშიც განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადება გვაქვს. მიმართებითი ნაცვალსახელი მოსდევს «წინასროლსა სახელსა», განსაზღვრ წევრს და იწყებს დამოკიდებულ წინადადებას.

საერთოდ, შენიშნულია, რომ «რომელ» ნაცვალსახელი ძველ ქართულში ორი სინტაქსური ფუნქციით იხმარება: დამოუკიდებლად, როგორც წევრი, მარტივ წინადადებაში და მაქვემდებარებლად, როგორც წევრ-კავშირი, რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში. მარტივ წინადადებაში იგი კითხვითი ნაცვალსახელია, ხოლო რთულში – მიმართებითი ნაცვალსახელი:

«ვითარცა იხილა ფარისეველმან მან, რომელმანცა-იგი ჰხადა მას, თქუა გულსა თვისსა»...

«ჩვეული იყო მთავარი იგი, მიუტევს ერსა მას ჰყოილი ერთი, რომელიცა უნებნ მათ»... (შანიძე, 1956, 142).

სწორედ ასეთი მაგალითებია გათვალისწინებული გოდერძი ფირალოვის განმარტებაში: «კჲლაგ-მოდებითი არს იგი, რომელიცა დაიდების შემდგომად სახელისა, პირისა, ნივთისა, ანუ ნაცჲალ-სახელისა, რომლისათვისაც უკჲ ზ მოხსენებულ-იყო». საუბარია კონსტრუქციაზე: «არს იგი, რომელიცა...»

ჩჲ წნებითი ნაცვალსახელები «აღჰნიშჲნენ ანუ აჩჲ წნებენ მას საგანსა, რომლისათვისცა იჩჲ წნების», კითხვითი ნაცვალსახელი კითხვას გამოხატავს, ხოლო «განუსაზღურებელნი, რომელნიცა აღჰნიშჲნენ ხსენებულსა საგანსა განუსაზღურებლად, უსახელოდ». რაც შეეხება «ჩჲ წნებურ / «თქჲ წნებურ» ფორმებს, რომლებსაც ადგილობითში აერთიანებენ, «ლომისებურ-ი», «თავისებურ-ი», «ძველებურ-ი» ტიპის წარმოქმნილი სახელებია. მიღებულია «ჩვენ» / «თქვენ» ნაცვალსახელებზე თანდებულისგან მიღებული წარმოქმნის ელემენტის დართვით: -ებრ ← -ურ_ებურ.

აკაკი შანიძე შენიშნავს, რომ -ებრ და -ურ სუფიქსის დართვით გადაკეთდა -ებურად: ჩვენ-ებურ-ი, რომელიც «ჩვენს მსგავსაც აღნიშნავს («შემოვძახოთ ჩვენებურად») და ჩვენი მხრისასაც («ჩვენებურები არიან») (შანიძე, 1980, 117).

ადრეულ გრამატიკებში «ჩჲ წნებურ» / «თქჲ წნებურ» ფორმებში «ჩვენი მხრის» მნიშვნელობაა დანახული, ამიტომაც მათ ადგილობითებს უწოდებენ.

პლატონ იოსელიანი არ განსაზღვრავს უკუნ-ქცევით (თვისი) და საზღჲრებით

(თვთ) ნაცვალსახელებს, მოცემული მაგალითებით ჩანს, რომ ეს არის კუთვნილებითი (თავისი) და განსაღზვრებითი (თვით, თვითონ) ნაცვალსახელები.

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკებში მოცემული ნაცვალსახელები არსებითად და ზედშესრულად ჯგუფდებიან. გაიოზ რექტორისაგან განსხვავებით შეცვლილია დამოკიდებულება. აქ არსებითში გაერთიანებულია: პირისა და კითხვითი ნაცვალსახელები (მე, შენ, იგი, ჩვენ, თქვენ, იგინი, ვინ? რა?) ანუ ისინი, რომლებიც წინადადებაში არსებით სახელებს შეენაცვლებიან, ზედშესრულში კი ისინი, რომლებიც გამოხატავენ «გარეგანსა თვსებასა საგნისასა». კერძოდ, ყველა ის ნაცვალსახელი (ჩემი, შენი, მისი, თვისი, ყოველი...), რომელიც სინტაქსურ წყვილებში უტოლდებიან (არ შეენაცვლებიან) ზედსართავ სახელებს. ზედსართავების მსგავსად, ისინი წინადადებაში განსაზღვრებას წარმოადგენენ.

ნაცვალსახელი შინაარსით არაერთგვაროვანი მეტყველების ნაწილია, მას შეუძლია გამოხატოს პირი, მითითება, კუთვნილება, ურთიერთობა, მიმართება, კითხვა, უარყოფა, განსაღზვრებითობა ან განუსაზღვრელობითობა. შინაარსით (მნიშვნელობით) ნაცვალსახელი იმ ჯგუფს მიეკუთვნება, რასაც გამოხატავს.

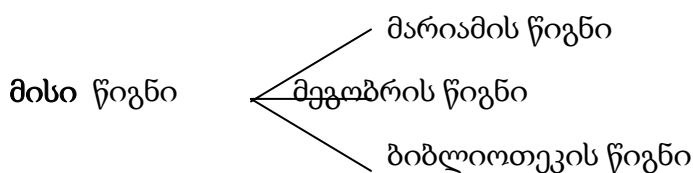
ტრადიციული გაგებით ნაცვალსახელები სახელთა ნაცვლად გამოიყენებიან. XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკოსებიც მის სახელების შემნაცვლელობას უსვამენ ხაზს. თუმცა, გვინდა შევნიშნოთ, რომ მთელი რიგი ნაცვალსახელები გამოირჩევიან მეტი თავისთავადობით, ისინი არცერთ შემთხვევაში არ არან სახელის ნაცვლად ხმარებულნი:

ჩემი წიგნი (ქეთევანის)

შენი წიგნი (დავითის)

მისი წიგნი (თეას)

დასახელებული წყვილებიდან მხოლოდ III პირის ფორმას შეუძლია შეენაცვლოს როგორც სულიერ, ისე უსულო, როგორც საკუთარ, ისე საზოგადო არსებით სახელებს.

წარმომავლობით «ჩემი» / «შენი», რა თქმა უნდა, ნაცვალსახელებია. ცვლიან მოლაპარაკის სახელს, მაგრამ, განსხვავებით III პირის ნაცვალსახელისაგან, არ ხდება

შენაცვლება სახელის ხშირი გამეორების თავიდან ასაცილებლად.

«მისი» ენაცვლება მრავალ სახელს, «ჩემი» / «შენი» კი მუდამ კონკრეტულია. «ჩემი» ესადაგება მხოლოდ მას, ვინც ლაპარაკობს, «შენი» – მხოლოდ მას, ვისაც ელაპარაკებიან.

ჩვენებითი ნაცვალსახელები (ის, ეს, ეგ, ასეთი, ისეთი, ამნაირი...) მიგვითითებენ გარკვეულ საგანზე. ეს ნაცვალსახელები არ შეენაცვლებიან არსებით, ზედსართავ და რიცხვით სახელებს. შინაარსით სხვადასხვაა:

ის კაცი და მაღალი კაცი

«მაღალი» ზედსართავი სახელია და კაცის ნიშან-თვისებას გამოხატავს, მისათითებლად აუცილებელია ჩვენებითი ნაცვალსახელის დართვა: **ის** მაღალი კაცი. ჩვენებითი ნაცვალსახელი «ის» ჰგავს ზედსართავს იმდენად, რამდენადაც დაერთვის სახელს, მაგრამ ეს არ არის ზედსართავის ეკვივალენტი სიტყვა. შენაცვლების უნარი არ გააჩნიათ აგრეთვე მიმართებით ნაცვალსახელებს, ზოგ, კონკრეტულ, შემთხვევაში განსაზღვრებით და განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელებსაც.

ამდენად, ნაცვალსახელისათვის სახელების შენაცვლება ერთ-ერთი ფუნქციაა, რომელსაც ყველა ნაცვალსახელი ვერ ახერხებს.

XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკებში გათვალისწინებულია უკვე არსებული შეხედულება ნაცვალსახელზე, თუმცა, არსებითებად და ზედშესრულად დაყოფისას ჩანს, რომ სახელთა შენაცვლება ყველა ნაცვალსახელს არ შეუძლია. გასათვალისწინებელია იოანე ქართველიშვილის კომენტარიც, სადაც ზუსტდება, რომ ნაცვალსახელი წინადადებაში ან სახელთა ნაცვლად იხმარება, ან «დაიდების მისთანა».

ნაცვალსახელებს სემანტიკური ჯგუფების გაგების გარდა, პირის, რიცხვისა და ბრუნვის ფორმების გამოხატვაც შეუძლიათ.

ვიციტ, რომ მორფოლოგიური კატეგორია ყალიბდება თანაზიარ ფორმათა შეპირისპირების ნიადაგზე. სახელებს ორი კატეგორია აქვს: ბრუნვა და რიცხვი, ზმნებს კი უფრო მეტი: პირი, რიცხვი, დრო, კილო, ასპექტი...

XIX საუკუნის I პერიოდის გრამატიკებში საუბრობენ ნაცვალსახელთა მორფოლოგიურ თვისებებზე და ასახელებენ მის ხუთ-ექვს კატეგორიას, რომელსაც «თვისებას» უწოდებენ (წინამორბედ გრამატიკოსებთან მორფოლოგიური კატეგორიებისათვის გამოიყენებოდა ტერმინი «მდევარი»). იოანე ბაგრატიონი და იოანე ქართველიშვილი ნა-

ცვალსახელთა კატეგორიებად მიიჩნევენ: ნაკჲ ზთს, სახეს, რიცხვსა და ბრუნვას.

გ. ფირალოვი ჩამოთვლილ კატეგორიებს სქესს უმატებს. მამრობითი სქესის ფორმად -თვთ, ესე, იგი ნაცვალსახელებს მიიჩნევს, საზოგადოდ – ვინ, ვინცა, რომელიმეს, ხოლო «ყოველთაჲ სქესს» მიაკუთვნებს – მე, შენ, თვისი ფორმებს. აღნიშნავს, რომ მდედრობითი და საშუალობითი სქესის ნაცვალსახელები «არა არს ქართულსა ენასა ზედა».

პლ. იოსელიანი ნაცვალსახელთათვის რვა **”თვისებას”** ასახელებს: პირს, ნათესავს, რიცხვს, ბრუნვას, კანკლედობას, სახეს და ნაკჲ ზთს. ნათესავი სქესის კატეგორიას გულისხმობს. სახელთა მსგავსად, ნაცვალსახელთათვის სქესის ოთხ ფორმას: მამრობითს, მდედრობითს, საზოგადოსა და საშუალოს გამოყოფს, თუმცა სქოლიოში შენიშნავს, რომ, ვინაიდან სქესის კატეგორია არსებით სახელებში მხოლოდ მნიშვნელობით აღინიშნება, «ამისათვის ნათესავნიცა სახელთა ზედშესრულთა, რიცხვითთა, ნაკჲალ-სახელთა და მიმღეობისა, შეიმეცნებენ კუთვნილებისგან რომლისამე ნათესავისა არსებითთა სახელთა და არა დაბოლოებათა რომელთაგან».

«ნაკჲ ზთის» ანუ აგებულების მიხედვით ნაცვალსახელებს **მარტივად და რთულად** ჰყოფენ. მარტივი ნაცვალსახელთა უნაწილაკო და უთანდებულო, თავისუფალი ფორმებია: მე, შენ, ჩვენი, შენი... რთულ ნაცვალსახელებად კი სახელდებიან: თვთ-არსი, თვთ-მოქმედი, თვთ-თვისი, თვთ-იგი, ჩემთანა, ჩჲ ზნთანა, ვინმცა... რთულ ნაცვალსახელებს პლ. იოსელიანი ცალ-ცალკე აჯგუფებს: სახელთან შერწყმულები, თანდებულებით წარმოდგენილნი, «ურთიერთ-არს დადებულნი» (ნაცვალსახელი ნაცვალსახელთან) და კავშირებით გართულებულნი. «კავშირიან ნაცვალსახელად» ასახელებს «ვინმცა» ფორმას, რომელიც რეალურად ნაწილაკდართული კითხვითი ნაცვალსახელია. აქ **მ მე** ნაწილაკის თანხმოვნითი ნაწილია, რომლის ხმოვნის დაკარგვა ნაწილაკ **ცა**-ს დართვამ გამოიწვია: ვინ-მე → ვინ-მე-ცა → ვინმცა.

«სახის» მიხედვით ნაცვალსახელებს ორ ჯგუფად ჰყოფენ **პირველსახედ** (ძირეულად) და **სხმით-გარდასვლითად** (წარმოქმნილად). აღნიშნავს, რომ «საჩემო, საშენო, სამისო, ჩემიანი, შენიანი, მისიანი, ჩემეული, შენეული, მისეული» – ძირეულ ფორმებზე დერივაციულ აფიქსთა დართვით მიღებული წარმოქმნილი ნაცვალსახელებია. არცერთთან არ არის შენიშნული, რომ ეს წარმოქმნილი ფორმები დამორებულია პირვანდელ მნიშვნელობებს და მათგან ახალი (სხვა) მეტყველების ნაწილი, კერძოდ, მიმართე-

ბითი (ნაწარმოები) ზედსართავია მიღებული.

მხოლოდ პლ. იოსელიანთან შეინიშნება, რომ ნაცვალსახელთაგან წარმოქმნილმა ახალმა ფორმებმა, შესაძლოა, არსებითი ან ზედსართავი სახელები მოგვეცეს. თუმცა აქ ხაზი ესმევა «მრჩობლ-სხმითგარდასვლით წარმოებულთ»: იგივეობა (არს. სახ.), ჩემებრივი, შენებრივი (ზედშესრული).

წარმოქმნელ, დერივაციულ ელემენტებს პლ. იოსელიანი «ნიშანნი წარმოებით-ნი»-საც უწოდებს, ასეთ ნიშნებად ასახელებს: სა, ვე, ცა, თი, უ, უსი, ებრი, ეული აფიქსებს. ჩამოთვლილი მაწარმოებლები, რა თქმა უნდა, არასრულყოფილია, ზედმეტია წარმოქმნილ სიტყვათა შორის ცა/ც («ც» მდაბიოსა საუბარსა შინა») ნაწილაკებით წარმოდგენილი ნაცვალსახელები: ჩემია/ჩემი/შენია/შენი/მისია/მისი.

როგორც ვნახეთ, XIX საუკუნის I პერიოდში შექმნილ გრამატიკებში ნაცვალსახელი ჩვეულებრივ დამოუკიდებელი მეტყველების ნაწილია, რომლის ფუნქციათაგან იკვეთება ან სახელთა ნაცვლად ხმარება, ან სახელებთან დაკავშირება. დანარჩენ სახელთაგან განსხვავებით სწორედ ნაცვალსახელს შეუძლია შეეწყოს ზმნას და გაარკვიოს (დააზუსტოს) მისი პირიანობა. ზმნასთან კავშირის გარეშეც ძალუმს, გვიჩვენოს რომელი პირის კუთვნილებაა ესა თუ ის საგანი:

ჩემი წიგნი (I პირი)

შენი წიგნი (II პირი)

მისი წიგნი (III პირი)

ამდენად, ნაცვალსახელს, არსებითი სახელის, რიცხვითისა და ზედსართავისგან განსხვავებით, სამი კატეგორია აქვს: პირი, რიცხვი და ბრუნვა. სამივე «თვისებას» თავისებურად ითვისებენ.

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკოსები, წინამორბედთა მსგავსად, ამ სამ კატეგორიასთან ერთად «ნაკჲ წთს», «სახესა « და სქესსაც უმატებენ. ნაკჲ წთი და სახე მეტყველების ნაწილთა მორფოლოგიურ კატეგორიებს არ განეკუთვნებიან, ხოლო სქესს ქართულ ენაში გრამატიკული გაფორმება არა აქვს.

ბრუნება

ნაცვალსახელი სრულმნიშვნელობიანი, ფორმაცვალებადი მეტყველების ნაწი-

ლია. იბრუნვის. შენიშნავენ, რომ გვიჩვენებს ფლექსიისა და დერივაციის არარეგულარულ («უწესო») ტიპებს (გამყრელიძე, კიკნაძე, შადური, 2003, 210).

ნაცვალსახელები შინაარსისა და დანიშნულების მიხედვით სხვადასხვა ჯგუფებად იყოფიან. ბრუნების თვალსაზრისითაც განსხვავდებიან ერთმანეთისგან. უძველესი გრამატიკებიდან ნაცვალსახელთა ბრუნება სწორედ მნიშვნელობის ცალკეული ჯგუფების მიხედვით ხდებოდა.

XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკებში ნაცვალსახელთა ბრუნების პარადიგმები სემანტიკური ჯგუფების გათვალისწინებითაა წარმოდგენილი, როგორც მხოლოდით, ისე მრავლობით რიცხვში. კანკლედობებსაც (ბრუნების ტიპებს) ამნიშნის მიხედვით ასახელებენ. ცალ-ცალკე აქვთ ნაბრუნები პირის, ჩვენებითი, კუთვნილებითი, კითხვითი და მიმართებითი ნაცვალსახელები. თითოეული მათგანი ბრუნების თვალსაზრისით, მართლაც, განსხვავდება ერთმანეთისაგან. რაოდენობრივად «ბრუნვანი ნაცვალსახელისანი არიან იგივე ბრუნვანი, რაოდენიცა არიან სახელისანი» (ბაგრატიონი, 45).

ნაცვალსახელთა სამ კანკლედობას ასახელებს პლატონ იოსელიანი:

ა) ზოგად სახელისთანას (ჩემი, შენი, თვისი, ჩიწ წნი, თქიწ წნი...)

ბ) საკუთარს მხოლოდ ნაცვალ-სახელთა (მე, შენ, ესე...)

გ) შერეულს (იგივე, რომელი-ცა, ნურავინ, ვინც-ვინ...)

ჩამოთვლილი ჯგუფებიდან პირის ნაცვალსახელთა ბრუნება განსაკუთრებულ თავისებურებებს რომ იჩენს და არ ჰგავს დანარჩენ სახელებს, სამართლიანადაა დანახული.

საუბარს იწყებენ მე / შენ / ესე – «პირითი» / «პირობითი» / «პიროვანნი» ნაცვალსახელების ბრუნებით.

I და II პირის ნაცვალსახელები წრფელობით, მოთხრობით, შემასმენლობით და მიცემით ბრუნვაში შეუცვლელი ფორმებითაა წარმოდგენილი: «მე», «შენ» მხოლოდით რიცხვში, «ჩვენ», «თქვენ» მრავლობითში*. მიცემითში პარალელურ ფორმად წარმოადგე-

* ზემოთ, ბრუნვათა შედგენილობაზე საუბრისას, შევნიშნეთ, რომ XIX საუკუნის I პერიოდის გრამატიკოსებთან სხვადასხვაგვარია დამოკიდებულება წრფელობით, სახელობით და შემასმენლობით ბრუნვებზე. ზოგიერთი წრფელობითს სახელობითად წარმოადგენს, შემასმენლობითსა და სახელობითს ერთ ბრუნვად თვლის (პლ. იოსელიანი). ბუნებრივია, მასთან I და II პირის ნაცვალსახელები ერთი ფორმით სახელობითში, მოთხრობითსა და მიცემითში იქნება წარმოდგენილი.

ნენ: «ჩემდა» / «ჩჱ ჴნდა», «შენდა» / «თქჱ ჴნდა» ფორმებს. ნათესაობითსა და მოქმედებითში ჩნდება ფუძე «ჩემ» : ჩემ-ი, ჩემ-ითა.

პირის ნაცვალსახელების ბრუნების პარადიგმაში შერეულია შესაბამისი პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ბრუნვათა ფორმები. მხოლოდ ნათესაობით ბრუნვაშია შესაძლებელი «ჩემ» ფუძემ პირის ნაცვალსახელი გამოხატოს, რისთვისაც მას თანდებულიანი გაფორმება სჭირდება (ჩემ-გან, ჩემ -თვის, ჩემ-მიერ / შენ-გან, შენ-თვის, შენ-მიერ).

პირის ნაცვალსახელთა ბრუნებაში კუთვნილებითი ნაცვალსახელების პარადიგმების შერევას ადგილი ჰქონდა წინა პერიოდის გრამატიკულ ნაშრომებშიც.

ჩვეულებრივ, ყველა ბრუნვაში განსხვავებულ ფორმებს გვაძლევს III პირის ნაცვალსახელი

I პირი		II პირი	
მხ.რ.	მრ.რ.	მხ.რ.	მრ.რ.
წ. მე	ჩჱ ჴნ	Sen	Tqჱ ჴნ
n. Cemi	Cჱ ჴni	Seni	Tqჱ ჴni
m. Cemda/me	Cჱ ჴnda/Cჱ ჴნ	შენდა/შენ	თქჱ ჴნდა/თქჱნ
შ. მე	ჩჱ ჴნ	შენ.	თქჱ ჴნ
დ. ჩემგან	ჩჱ ჴნგან	შენგან	თქჱ ჴნგან
მ. მე	ჩჱ ჴნ	შენ	თქჱ ჴნ
მ. ჩემითა,- მიერ	ჩჱ ჴნითა, -მიერ	შენითა, -მიერ	თქჱ ჴნითა, -მიერ
წ. არა აქჱს	–	შენ!	თქჱ ჴნ!

III პირი

მხ.რ.	მრ.რ.
წ. იგი	იგინი
ნ. მისი	მათი
მ. მას/მისდა	მათ/მათდა
შ. იგი	იგინი
დ. მისგან	მათგან
მ. მან	მათ

მ.	მით/მისმიერ	მათმიერ	
წ.	–	–	(დოდაშვილი, 1830, 18)

ი. ქართველიშვილი

	I პირი		II პირი	
	მხ.რ.	მრ.რ.	მხ.რ.	მრ.რ.
წრ.	მე	ჩყ ცყ ცნ	შენ	თქყ ცყ ცნ
ნა.	ჩემი	ჩყ ცნი	შენი	თქყ ცნი
მი.	ჩემდა	ჩყ ცნდა	შენდა	თქყ ცნდა
შე.	მე	ჩყ ცნ	შენ	თქყ ცნ
დაწ.	ჩემგან	ჩყ ცნგან	შენგან	თქყ ცნგან
მოთ.	მე	ჩყ ცნ	შენ	თქყ ცნ
მოქ.	ჩემით	ჩყ ცნით	შენით	თქყ ცნით
წოდ.	ჟ ი მე [ჟ ჩყ ცნ]		ჟი შენ	ჟი თქყ ცნ

გ. ფირალოვი I პირის ნაცვალსახელის პარადიგმას თითქმის მთლიანად «ჩემ»-ფუძით ავსებს.

	გ. ფირალოვი		პლ. იოსელიანი	
წ.	მე	ჩვენ	სახ. მე	ჩყყ ცნ
ნ.	ჩემისა	ჩვენისა	ნათ. ჩემი	ჩყ ცნი
მ.	ჩემდა	ჩვენდა	მიც. ჩემდა/მე	ჩყ ცნ-ნდა
შ..	ჩემისა	ჩვენისა	მოთ. მე	ჩყ ცნ
წ.	ჩემო	ჩვენო	მოქ. ჩემითა	ჩყ ცნმიერ
მო.	ჩემითა	ჩვენითა	წოდ. _	
თ.	ჩემთვს	ჩვენთვს		

მარი ბროსე

singulien

pluriel

Nom.	მე	ჩვენ
Gen.	ჩემი, ჩემისა, ჩემის	ჩვენი, ჩვეანისა, ჩვეანს
Dat.	ჩემს, ჩემსა, ჩემდა	ჩვენდა, ჩვენსა, ჩვეანს
Accus.	მე, ჩემი, ჩემისა, ჩემთვის	ჩვენ, ჩვენისა
Abl.	მე	ჩვენგან, ჩვენისაგან
Pem.	ჩემმიერ, ჩემითა	ჩვენმან
Inst.	ჩემმიერ, ჩემითა	ჩვენმიერ, ჩვენითა
Voc.	ჩემო	ჩვენო
*Copuliatif	ჩემთანა	ჩვენთანა

მიცემითი ბრუნვის ჩემდა, შენდა, ჩუენდა, თქუენდა ფორმებს აკაკი შანიძე და ვარლამ თოფურია კუთვნილებით ნაცვალსახელებად მიიჩნევენ, რადგანაც ვითარებითი ბრუნვა პირის ნაცვალსახელებს არა აქვთ, ისინი სათანადო ფორმებს კუთვნილებითი ნაცვალსახელებისგან სესხულობენ. ამ ფორმებში დადასტურებული -და წარმოშობით თანდებულია და არა ვითარებითი ბრუნვის ნიშანი.

როგორც ნაცვალსახელთა ბრუნების მოცემული პარადიგმებიდან ვნახეთ, I და II პირის ნაცვალსახელების ბრუნება XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკებშიც თავისებურებებით ხასიათდება. თანამედროვე გრამატიკებში აღნიშნული ნაცვალსახელები ბრუნების თვალსაზრისით უცვლელ სიტყვებად მიიჩნევა, რადგან «მე», «შენ», «ჩვენ», «თქვენ» ძირითად ბრუნვებში: სახელობითში, მოთხრობითსა და მიცემითში არავითარ ფორმობრივ განსხვავებას არ გვამლევენ, ნათესაობით ბრუნვაში მე-ს ჩაენაცვლება ჩემფუძე და მთლიანად ნათესაობითი ბრუნვის წარმოება თანდებულებით ხდება. საერთოდ არ მოეპოვებათ მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვის ფორმები (შანიძე, 1980, 100).

I და II პირის ნაცვალსახელებს უბრუნველად მიიჩნევენ არნ. ჩიქობავაც, ვინაიდან ამ ნაცვალსახელებს სახელობითში, მოთხრობითსა და მიცემითში უცვლელი ფორმები აქვს, არ ეწარმოებათ მიმართებითი და მოქმედებითი ბრუნვები.. საამისოდ ხმარებული

* ნაცვალსახელთა ბრუნებისას ნაჩვენებ პარადიგმებში მარი ბროსე ასახელებს მეცხრე ბრუნვას – Copuliatif-ს («ქართული ენის ელემენტები»), რომელსაც «თვთმასწავლებელში» **lokalur** ბრუნვად წარმოადგენს; იხ. გვ. 59.

ჩემად || ჩემდა, ჩემით, შენად|| შენდა, თქვენით კუთვნილებითი ნაცვალსახელების _ ჩემი, შენი, ჩვენი, თქვენი-ს ფორმებია (ჩიქობავა, 1950, 032).

სახ.	მე	შენ	ჩვენ ჩვენა	თქვენ თქვენა
მოთხ.	მე	შენ	ჩვენ ჩვენა	თქვენ თქვენა
მიც.	მე	შენ	ჩვენ ჩვენა	თქვენ თქვენა
მიმართ.	–	–	– –	– –
ნათ.	[ჩემ]-	[შენ]-	[ჩვენ]-	[თქვენ]-
მოქმ.	–	–	– –	– –

I და II პირის ნაცვალსახელებს ივ. იმნაიშვილი ბრუნვისა და რიცხვის ნიშნების არმქონე სახელებად თვლის: ესენი ყველგან ერთი სახით გვევლინებიან. ამიტომ უნდა ასახავდნენ ბრუნების იმ საფეხურს, როცა ბრუნვები ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული, არ გვქონდა გრამატიკული რიცხვის კატეგორია და ერთი და მრავალი მხოლოდ ფუძეთა მიხედვით იყო გარჩეული (იმნაიშვილი, 1957, 487).

არამ მარტივოსოვი III პირის ნაცვალსახელებს ჩვენებითად მიიჩნევს (ის||იგი) და უპირისპირებს I და II პირის ფორმებს, როგორც ბრუნებადსა და უბრუნველ სიტყვებს (მარტივოსოვი, 1964, 105).

გ. ბურჭულაძე I და II პირის ნაცვალსახელებს სიტუაციურ სიტყვებად ასახელებს, რომელთა მნიშვნელობა განისაზღვრება მეტყველების სიტუაციით. მათ ზოგჯერ შეუძლიათ შეასრულონ სინტაქსურად სახელობითი, მოთხრობითი და მიცემითი ბრუნვების ფუნქცია. ასეთ შემთხვევებში ბრუნვა დგინდება სინტაქსიდან ამოსვლით, ამიტომაც იგი სინტაქსის საგანი უფროა, ვიდრე მორფოლოგიისა. I და II პირის ნაცვალსახელთა გაერთიანება სახელებში პირობითია, რადგან მათ არ გააჩნიათ არცერთი სახელური კატეგორია (არც რიცხვი და არც ბრუნვა) (ბურჭულაძე, 1971, 41).

დღევანდელ სასკოლო სახელმძღვანელოებშიც პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები უბრუნველი სიტყვებია. ამიტომ, როგორც უნდა იყოს ზმნა გარდამავლობის მიხედვით და რომელი სერიის მწკრივშიც უნდა იდგეს ის, ამას აღნიშნული ნაცვალსახელებით წარმოდგენილი ქვემდებარისა და დამატება ობიექტებისათვის არა აქვს მნიშვნელობა. ისინი ყველა შემთხვევაში ერთნაირად იქნებიან მოცემულნი (შანიძე, კვაჭაძე, 2005, 42).

რა არის ბრუნება? რა ძალა აქვთ ბრუნებად მეტყველების ნაწილებს?

არნ. ჩიქობავა განმარტავს, რომ ბრუნება აღნიშნავს დამოკიდებულებას ან სახელისა სახელთან ან სახელისა ზმნასთან: ამხანაგის წიგნი, მეზობლის წიგნი... ქარი ქრის, მაღლი ყეფს (ჩიქობავა, 1952, 267).

აკაკი შანიძეც, არნოლდ ჩიქობავას მსგავსად, ბრუნების დეფინიციას სინტაქსური თვალსაზრისით ახდენს: სახელის ნაირ-ნაირ ფორმებს შორის გამოიყოფა ერთი ჯგუფი, რომლის წევრებს ლექსიკური მნიშვნელობა ერთი აქვთ, მაგრამ განსხვავდებიან წინადადებაში მოხ-მარების მიხედვით ე. ი. სიტყვათშორისო ურთიერთობის თვალსაზრისით. იგივეობა ლექსიკური და სხვადასხვაობა გრამატიკული _ აი, ბრუნვის ფორმათა არსებითი ნიშანი (შანიძე, 1980, 44).

ბრუნვის თითოეულ ფორმას გარდა საკუთარი მორფოლოგიური სტრუქტურისა, გააჩნია გრამატიკული მნიშვნელობა და სინტაქსური ფუნქცია. სინტაქსურ ფუნქციებს კონტექსტი განსაზღვრავს, კონტექსტისათვის კი ამოსავალი ზმნაა.

ბრუნვათა სემანტიკური ანალიზის საკითხია მოცემული ნ. ხომსკის «სტანდარტულ თეორიაში», სადაც ბრუნვა განისაზღვრება მისი პოზიციით ზედაპირულ და არა სიღრმულ სტრუქტურაში. ზედაპირული სტრუქტურის ბრუნვათა მრავალფეროვნებას სიღრმედ სტრუქტურაში მხოლოდ სუბიექტისა და ობიექტის ფუნქცია შეესაბამება (ენუქიძე, 1987, 47).

ჩ. ფილმორს ენათმეცნიერებაში შემოაქვს «სიღრმული ბრუნვების» ცნება, გამოყოფს ბრუნვათა «უღრმესი სტრუქტურის» დონეს. სიღრმული სტრუქტურის სუბიექტი და ობიექტი დამლადი ერთეულებია, ენის დაფარული კატეგორიები.

საინტერესოა, I და II პირის ნაცვალსახელთა გრამატიკული მნიშვნელობა, მორფოლოგიური ღირებულება, მათი ზედაპირული და სიღრმული სტრუქტურის დონე. მონაწილობენ თუ არა «მე» / «შენ» / «ჩვენ» / «თქვენ» ფორმები სიტყვათშორის გრამატიკულ ურთიერთობებში.

ვიცი, რომ ზმნა ღერძია მეტყველებისა. მასთან დაკავშირებული პირმომართი აქტანტებია სუბიექტი, პირდაპირი ობიექტი და ირიბი ობიექტი. სახელობითი, მოთხრობითი და მიცემითი პირმომართ აქტანტთა ბრუნვებია. გარდამავალი ზმნის S და O³ ყოველთვის ბრუნვაცვალებადია. ზმნის I სერიის ფორმებთან S სახელობითის

ფორმითაა, II სერიის მწკრივებთან – მოთხრობითში, ხოლო III სერიაში – მიცემითში. O³-იც ზმნის სერიათა მიხედვით იცვლის ბრუნვებს. ზმნის პირიანობის გასარკვევად კი პირის ნაცვალსახელები გამოიყენება.

პირის ნაცვალსახელები XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკებში ბრუნებადი სახელია (როგორც III, ისე I და II პირში). S-ისა და O³-ის ბრუნვაცვალებადობა კარგად ჩანს, როცა III პირის არიან გადმოცემულნი. III პირის ნაცვალსახელი სამივე ბრუნვაში სხვადასსვა ფორმას აჩენს:

სახ.	მე	შენ	იგი
მიც.	ჩემდა/მე	შენდა/შენ	მას/მისდა
მოთხ.	მე	შენ	მან (პლ. იოსელიანი)

რა ხდება მაშინ, როცა სუბიექტი და ობიექტი I, II პირის ფორმებით გადმოიცემა?

ვხატავ (მე მას), ხატავ (შენ მას) მხატავს (ის მე), გხატავს (ის შენ)

ამ შემთხვევებშიც გარდამავალ ზმნებთან გვაქვს საქმე. სუბიექტი და ობიექტი აქაც ბრუნვაცვალებადი იქნება.

	S O	S O	S O
I სერია	ვხატავ (მე მას)	ხატავ (შენ მას)	მხატავს (ის მე)
II სერია	დავხატე (მე ის)	დახატე (შენ ის)	დამხატა (მან მე)
III სერია	დამხატავს (მე ის)	დაგხატავს (შენ ის)	დავუხატავარ (მას მე)

I სერია გხატავს (ის შენ)

II სერია დაგხატა (მან შენ)

III სერია დაუხატავარ (მას შენ)

თუ ნაცვალსახელის ერთ-ერთი ძირითადი ფუნქცია სახელის ნაცვლად ხმარებაა: «ნაცვალსახელი არს ნაწილი სიტყვსა შეცვალეებითი, რომელიც იხმარების ნაცვალად სახელისა, პირისა ანუ ნივთისა აღმნიშვნელისა» (იოსელიანი, 1851, 25), ვნახოთ ის სახელი, რომელსაც შეიძლება ენაცვლებოდეს კონკრეტულ შემთხვევაში:

I სერია	ვხატავ (მე – ადამიანი მას)	მხატავს (ის მე – ადამიანს)
II სერია	დავხატე (მე – ადამიანმა ის)	დამხატა (მან მე – ადამიანი)
III სერია	დამხატავს (მე – ადამიანს ის)	დავუხატავარ (მას მე – ადამიანი)

როგორც ჩანს, პირის ნაცვალსახელთა მორფოლოგიური ღირებულება და გრამატიკული ფუნქცია ბრუნების თვალსაზრისით ზუსტად ისეთივეა, როგორც არსებითი სახელისა. I და II პირის ნაცვალსახელები III პირის ნაცვალსახელების მსგავსად, რომლებიც თანამდეროვე ენათმეცნიერებაში ბრუნებად სიტყვებადაა მიჩნეული, ჩვეულებრივ მონაწილეობენ სიტყვათშორისო გრამატიკულ ურთიერთობებში. ამიტომ, შესაძლოა, ჩავთვალოთ, რომ «მე» /»შენ» / «ჩვენ» /»თქვენ» ნაცვალსახელები სახელობითის, მოთხრობითისა და მიცემითის ფორმებს ნულოვანი აფიქსებით გამოხატავენ. მათი გარეგანი იდენტურობის გამო ჯერ კიდევ ანტონ I შენიშნავდა, რომ «მე» ნაცვალსახელის ბრუნვის ფორმა «განიჩვევის ზმნათაგან», ვინაიდან მიცემითსა და წრფელობით ბრუნვაში «მსგავს არიან» (ანტონ I, 1885, 17).

XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკებშიც არაფერია ნათქვამი I და II პირის ნაცვალსახელების უბრუნველობაზე; ეს არის შემთხვევა, როცა თითოეული ბრუნვის ფორმას აქვს გარკვეული გრამატიკული მნიშვნელობა, გააჩნია სინტაქსური ფუნქცია და ეს ყველაფერი განისაზღვრება ზმნასთან დამოკიდებულებით.

რაც შეეხება «მე» /»შენ» / «ჩვენ» /»თქვენ» ნაცვალსახელების მორფოლოგიურ გაფორმებას სახელობით, მოთხრობითსა და მიცემით ბრუნვებში. ზოგადი ენათმეცნიერება რამდენიმე მორფოლოგიურ სტრუქტურას იცნობს. მათგან ერთ-ერთი უცვლელი ფუძე და ნულოვანი მორფემაა (ფუძე + 0). სწორედ ამას მიეკუთვნება ქართული ენის I და II პირის ნაცვალსახელები, როგორც მხოლობით, ისე მრავლობით რიცხვში.

თავისებურებას იჩენს III პირის ნაცვალსახელიც. მას ორი ფუძე აქვს: ერთი წრფელობითი / სახელობითი (იგი, იგინი) და მეორე – დანარჩენი ბრუნვებისათვის (მან, მას, მათ...). ივ. იმნაიშვილი თვლის, რომ ეს ორი ნაცვალსახელი სხვადასხვა დროსა და სხვადასხვა პირობებშია წარმოშობილი. ამით აიხსნება წრფელობითი / სახელობითის ფორმების (ეს, ეგ, ის, იგი) პოლიფუნქციურობა, სახელებთან დაკავშირებისას ისინი ჩვენებითი ნაცვალსახელებია, ხოლო ზმნასთან – პირისა. მათი გარჩევა სინტაგმატურ დონეზე ხდება: ის კერავს (პირის), ის ქალი (ჩვენებითი).

ამდენად, არც III პირის ნაცვალსახელების ბრუნება გამოირჩევა შედარებით ნაკლები თავისებურებით.

XIX საუკუნის I პერიოდის გრამატიკულ ნაშრომებში შენიშნულია პირის ნაცვალ-

სახელთათვის დამახასიათებელი არაერთგვაროვნება, ამიტომ მას ბრუნების თვალსაზრისით ცალკე ჯგუფად ასახელებენ, რომელიც არის «საკუთარი მხოლოდ ნაცყალსახელისა».

პირის ნაცვალსახელების გარდა, ნაბრუნები აქვთ კუთვნილებითი ნაცვალსახელები მხოლოდით რიცხვში და ნართანიან მრავლობითში. აკეთებენ ჩამონათვალს, რომ «ჩემი» / «ჩემნის» მსგავსად იბრუნვიან: თქყ წნი, შენი, მათი, ვიეთი, თვთოეული, თვსი, ზოგი «რომელთამე მათგანთა არა აქვსთ წოდებითი ბრუნვა».

ს. დოდაშვილი

	მხ.რ.	მრ.რ.		
წ.	ჩემი	ჩემნი	ჩყ წნი	ჩყ წნნი
ნ.	ჩემისა	ჩემთა	ჩყ წნისა	ჩყ წნთა
მ.	ჩემსა	ჩემთა	ჩყ წნსა	ჩყ წნთა
შ.	ჩემი	ჩემნი	ჩყ წნი	ჩყ წნნი
დ.	ჩემისგან	ჩემთაგან	ჩყ წნისგან	ჩყ წნთაგან
მ.	ჩემმან	ჩემმან	ჩყ წნმან	ჩყ წნთამიერ
წ.	ჩემო	ჩემნო	ჩყ წნო	ჩყ წნნო

მ. ბროსე

პლ. იოსელიანი

Nom.	ჩემი	ჩვენი	სახ.	ჩემი	ჩემნი
Gen.	ჩემისა	ჩვენვისა	ნათ.	ჩემისა	ჩემთა
Dat.	ჩემსა	ჩვენსა	მიც.	ჩემსა	ჩემთა
Acc.	ჩემი	ჩვეანი	მოთ.	ჩემმან	ჩემთა
Abl.	ჩემისგან	ჩვენისგან	მოქ.	ჩემითა	ჩემთა-მიერ
Dem.	ჩემმან	ჩვენმან	წოდ.	ჩემო!	ჩემნო!
Inst.	ჩემითა	ჩვენითა			
Voc.	ჩემი	ჩვენი			

მოცემული აქვთ «რომელიმეს» ბრუნვათა პარადიგმა, შენიშნავენ, რომ მხოლოდითი რიცხვის ნათესაობით ბრუნვაში ფუძის შიგნით ხმოვანს კარგავს: «რომელ ნათესაობითსა ბრუნყასა შინა მხოლოდითსა რიცხვსა დაუტევებს საშუალოთა ასოთა» (იოსელიანი, 1851, 29).

ს. დოდაშვილი**პლ. იოსელიანი**

წ.	რომელიმე რომელიმე	სახ.	რომელიმე რომელიმე
ნ.	რომელისამე რომელთამე	ნათ.	რომლისამე რომელთამე
მ.	რომელსამე რომელთამე	მიც.	რომელსამე რომელთამე
შ.	რომელიმე რომელნიმე	მოთ.	რომელმანმე რომელთამე
დ.	რომლისგანმე რომელთაგანმე	მოქ.	რომლითამე რომელთამე-მიერ
მ.	რომელმანმე რომელთამე		
მ.	რომელთამე რომელთამიერმე		

მარი ბროსე

Nom.	რომელიმე	რომელმები
Gen.	რომელისმე	რომელმებისა
Dat.	რომელსამე	რომელმებსა
Acc.	რომელიმე	რომელმები
Abl.	რომელისგანმე	რომელმებისაგან
Dedm.	რომელიმემან	რომელმებმან
Inst.	რომელთამე	რომელმებითა
Voc.	–	–
Cop.	რომელთანამე	რომელმებითანა

მიმართებითი ნაცვალსახელის ბრუნება წარმოდგენილი აქვთ შეუზრდელი მე ნაწილაკით. კითხვითი ნაცვალსახელის ფუძეს უშუალოდ დაერთვის ბრუნვისა და რიცხვის ნიშანი და შემდეგ ემატება ნაწილაკი, რომელიც ნაცვალსახელს სხვა მნიშვნელობას აძლევს.

მარი ბროსეს მიერ წარმოდგენილ ნიმუშში არ ხდება ფუძისეულ «ხმოვანთა სპობა». ცალკე აქვს ნაჩვენები კითხვითი ნაცვალსახელ «რომელის» ბრუნების მაგალითიც, თუმცა არც აქ კუმშავს ფუძეს:

Nom.	რომელი	რომელნი
Gen.	რომელისა	რომელთანი
Dat.	რომელსა	რომელთა

Acc.	რომელი	რომელნი
Abl.	რომელისაგან	რომელთაგან
Dedm.	რომელმან	რომელნიმან
Inst.	რომელთა	რომელნითა
Voc.	–	–
Cop.	რომელთანა	რომელმითანა

კითხვითი ნაცვალსახელების ბრუნებისას შენიშნავენ, რომ მრავლობითი რიცხვი არ გააჩნიათ. პლ. იოსელიანი თვლის, რომ მრავლობითი რიცხვის «რანიცა» «ვკგონებ არს შემოკლებული რაოდენნიცა. წერილსა შინა ესრეთ ერთგზის იხმარა რუსთაველ: «არა იცი აქანამდის, რანიცა ცრემლნი მდენიან» (იოსელიანი, 1851, 30).

ი. ქართველიშვილი		პლ. იოსელიანი	
წ.	ვინ?	რაჲ?	სახ. ვინ რაჲ
ნ.	ვისი?	რაჲსა?	ნათ. ვისი რაჲსა
მ.	ვის-ვისდა?	რას?	მიც. ვის/ვისდა რასა
შ.	ვინ?	რაჲ?	მოთ. ვინ რამან
დ.	ვისგან?	რაჲსაგან?	მოქ. ვისითა რაჲთა, რაჲსა-მიერ
მ.	ვინ?	რამან?	
მ.	ვისმიერ-ვისით?	რაჲთა-ისმიერ?	

«ვინ» კითხვითი ნაცვალსახელის მიცემით ბრუნვაში ვის ფორმის პარალელურად ვხვდებით «ვისდა»-ს. «ვინ» ნაცვალსახელიც თავისებურებებით გამოირჩევა, მას რეალურად ოთხი ბრუნვისათვის ორი ფორმა აქვს: ვინ (სახ., მოთხ.), ვის (მიც., ნათ). სახელობითსა და მოთხრობითში მოცემული -ნ პირველად ჰ. შუხართმა შენიშნა, რომ წარმოშობით მოთხრობითის ნიშანია (-მან → -ნ), შემდეგ სახელობითში გადასული. მოქმედებითი, ვითარებითი და წოდებითი ბრუნვები არ ეწარმოება; ზემოთ მოცემულ პარადიგმაში შესული «ვისი», «ვისით», «ვისდა» (=ვისად) ფორმები კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელისაა, რომელიც ცალკე ჯგუფად არ დაუსახელებიათ XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკოსებს.

ნაცვალსახელს «თვთ» ბრუნვისა და რიცხვის არმქონედ ასახელებენ, ამიტომ ს.

დოდაშვილი საჭიროდ თვლის, «ლექსი ესე მივუწერო ზმნის ზედასა». რაც შეეხება ამ ნაცვალსახელის პირს, ძველ ქარულში სამივე პირთან იხმარებოდა. გ. ფირალოვი «თვთ»-ს პირის ნაცვალსახელებთან ერთდა წარმოადგენს: «თვთ მე», «თვთ ჩვენ».... იოანე ბაგრატიონი კი აკონკრეტებს: «ნაცვალსახელი ესე არსებითი **თვთ** არს მესამე უკვ წ პირის, გარნა შესაძლებელ არსცა, რათა სამთავე პირთა ნაცვალსახელისათა ეთანამოს თვნიერ ბრუნვსა და რიცხვსა: თვთ სიტყვთა შენითა გსაჯო შენ; თვთ უფალი იტყოდა» (ბაგრატიონი, 48).

ს. დოდაშვილი სინტაქსის იმ ნაწილში, სადაც საუბრობს «შეთხზვისათვს ნაცვალსახელისა», შენიშნავს, რომ «თვთ» დაიდების სხვათა თანა პიროვანთა ნაცვალსახელთა: თვთ მე ვიხილე, თვთ თქვენ ჰსწამეთ, თვთ მან აღიარა» (დოდაშვილი, 1830, 58). აქვე საუბრობს «კვლავმოღებითი» ნაცვალსახელის ბრუნვასა და რიცხვზე: «რომელიცა, რადცა შეითხზვიან არსებითისა სახელისთანა რიცხვთა, ხოლო დაიდებიან ბრუნვასა მას შინა, რომელსაცა მოითხოვს შემდგომი ზმნა:

აღასრულენ საქმენი **კეთილნი, რომელთაცა** ძალ-უძსთ მოგებად შენდა საუკუნო ნეტარებად».

როგორც ჩანს, XIX საუკუნის I ნახევარში შექმნილი ქართული ენის სასკოლო სახელმძღვანელოებში წარმოდგენილია თავისებურებები, რომლებიც მხოლოდ ნაცვალსახელთა ბრუნვისათვის არის დამახასიათებელი.

დასკვნები

1. XIX საუკუნის I პერიოდში შექმნილი ქართული ენის გრამატიკები მნიშვნელოვანი ნაწილია ქართული ენის შესწავლის ისტორიისათვის. ძირითადად სასკოლო-სასწავლო სახელმძღვანელოებია, რომლებიც ახალი თაობებისთვის ყოფილა განკუთვნილი, თავად ავტორების საქმიანობას პედაგოგიური მოღვაწეობა შეადგენდა. მათ მიერ შედგენილ გრამატიკებს საფუძვლად მდიდარი ენათმეცნიერული მემკვიდრეობა უდევს, მთელი რიგი საკითხებისათვის ამოსავალი ხშირად ანტონ I-ის გრამატიკაა, თუმცა საკითხთა გაშუქებისა და განხილვისას ორიგინალურ დამოკიდებულებასაც იჩენენ.

ჩვენთვის საინტერესო ნაწილის, კერძოდ, სახელების შესწავლა მათთან არაერთ-

თვაროვანია, ზოგი ფეხდაფეხ მიჰყვება ანტონ I-ის ნათქვამს (ვარლამ ერისთავი, იოანე ბაგრატიონი), ზოგი კი საკუთარი შეხედულებებით ცვლის ან ავსებს უკვე ჩამოყალიბებულს (მ. ბროსე, ი. ქართველიშვილი, ს. დოდაშვილი, პლ. იოსელიანი)⁵.

2. გრამატიკის დანიშნულება, XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკების მიხედვით, მხოლოდ სამწერლო ენის შესწავლა არ არის, «იგი ასწავებს კანონიერსა უბნობასა და წერასა». გრამატიკის ცოდნის მთავარ მიზნად მართლმეტყველებისა და მართლწერის ნორმების დაცვას მიიჩნევენ. ამით ყურადღებას ამახვილებენ გრამატიკის პრაქტიკულ ფუნქციაზე.

სახელმძღვანელოებს სამ ნაწილად ჰყოფენ: **ლექსთწარმოებად**, რომელსაც ორთოგრაფიასაც უწოდებენ (აქ განიხილავენ ფონეტიკისა და მორფოლოგიის საკითხებს), **ლექსთთხზულებად** – სინტაქსად და **მართლწერად** – ოთროგრაფიად.

3. XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკის სახელმძღვანელოებში «ლექსებს» (სიტყვებს) მნიშვნელობების მიხედვით აჯგუფებენ, ამ ჯგუფებს «სიტყვათა ნაწილს» (მეტყველების ნაწილებს) უწოდებენ.

მეტყველების რვა ნაწილს ასახელებენ: სახელს, ნაცვალსახელს, ზმნას, მიმღეობას, თანდებულს, ზმნიზედას, კავშირსა და შორისდებულს. ჩამოთვლილთაგან ზედმეტია მიმღეობა, რაც შეეხება არსებითს, ზედსართავსა და რიცხვით სახელებს, ისინი სახელის გარკვეულ სახეობებად განიხილებიან.

თუ უფრო ადრე შექმნილ გრამატიკებში რიცხვითი სახელი ერთ-ერთ ნაწილად არ სახელდებოდა, XIX საუკუნის I პერიოდში ის, ზედსართავისა და არსებითის მსგავსად, სახელის ქვეჯგუფია, რომელიც საკუთარი მნიშვნელობითა და ფუნქციით ხასიათდება. თავის მხრივ, რიცხვით სახელს სემანტიკური ჯგუფები მოეპოვება. შენიშნულია რიცხვითობის განსაღზვრულობა და განუსაზღვრელობა (**ხუთი** და **რამდენიმე**).

დასახელებულია რიცხვითი სახელის სამივე შინაარსეული ჯგუფი: რაოდენობითი, წესებითი (რიგობითი) და დანაწევრებითი (წილობითი). დაზუსტებულია რიგობითის წარმოება რაოდენობით რიცხვით სახელზე მე-ე კონფიქსის დართვით.

4. არსებითი სახელის, ზედსართავის, რიცხვითისა და ნაცვალსახელის კატეგორიებად მიიჩნევენ: ნათესავს, რიცხვს, ბრუნწასა და კანკლედობას. გასათვალისწინებელია,

⁵ ნაკლებად ვეხებით ფ. კიკნაძის «ქართულ დრამმატიკას», რადგან ფრაგმენტული ხასიათისაა და ჩვენი საკვლევი ნაწილი დაკარგულია.

რომ სახელების ფორმაცვალებადობა აპირობებს მოფროლოგიური ნიშნებით გაფორმებულ ორ კატეგორიას: რიცხვსა და ბრუნვას.

4.1. კანკლედობა ბრუნების ტიპებს გულისხმობს, ის ბრუნვის კატეგორიასთან ერთად შესასწავლი საკითხი.

4.2. რაც შეეხება «ნათესავს» ანუ სქესის კატეგორიას, მიუხედავად იმისა, რომ იოანე ქართველიშვილი და პლატონ იოსელიანი შენიშნავენ, ქართულში სქესი სიტყვის მნიშვნელობით ირკვევა და არა დაბოლოებით, მაინც ასახელებენ სქესის ოთხ ფორმას: **მამრობითს, მდედრობითს, საზოგადოსა და უმეშყ ზობითს.**

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკების ავტორებმა კარგად იციან, რომ გრამატიკული სქესი ქართული ენის მორფოლოგიისათვის დამახასიათებელი არ არის. მარი ბროსე ხაზგასმით შენიშნავს: ქართული სახელები სქესებს არ განარჩევენო.

სახელებს სხვადასხვა სქესის ჯგუფებში ბიოლოგიური მხარის გათვალისწინებით ანაწილებენ. ცდილობენ, მდედრობითი სქესისათვის -ა დაბოლოების ხელოვნურად შემოტანას.

4.3. ამ პერიოდის გრამატიკებში რიცხვის ორი ფორმა სახელდება, მხოლოდითი რიცხვის ფორმით გადმოცემულ სახელებს უპირისპირებენ -ნ/-თ ან -ებ ნიშნებით ნაწარმოებ მრავლობითებს. მრავლობითი რიცხვის ფორმების ბრუნებისას არ არის დიფერენცირებული რიცხვისა და ბრუნვის ნიშნები. ბრუნების ერთ პარადიგმაში -ნართანიანი და -ებიანი მრავლობითი ფორმების შერევასაც ვხვდებით.

5. XIX საუკუნის I პერიოდის «ქართული ენის გრამატიკებში» ბრუნვათა პარადიგმები არაერთგვაროვნად არის მოცემული. ნაწილი (იოანე ქართველიშვილის, ვარლამ ერისთავის, იოანე ბაგრატიონის, სოლომონ დოდაშვილის ნაშრომები) ანტონის გრამატიკის გავლენით რვაბრუნვიან სისტემას გამოყოფს (წრფელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, შემასმენლობითი, დაწყებითი, მოთხრობითი, მოქმედებითი, წოდებითი), ნაწილი კი საკუთარი შეხედულებისამებრ ცვლის.

5.1. მარი ბროსე ბრუნების ორნაწილიან პარადიგმას იძლევა: მარტივი და რთული; რთულში მიცემითისა და ნათესაობითის თანდებულებიანი ფორმები აქვს მოცემული, ხოლო მარტივში ცვლილებებშეტანილი შვიდი ბრუნვა ერთიანდება. შემასმენლობითსა და წრფელობითს ბრუნვის ერთ ფორმად მიიჩნევს და სახელობითში აერთიანებს, დამო-

უკიდებელ ბრუნვად არ მიიჩნევა მოთხრობითს.

5.2. პლატონ იოსელიანის მიერ წარმოდგენილ ექვსბრუნვიან პარადიგმას: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, მოთხრობითი, მოქმედებითი, წოდებითი, დამოუკიდებელ ბრუნვად ვითარებითი აკლია, -დ/-ად ნიშნებით ნაწარმოებ ფორმებს (კაცად) მიცემითის ერთ-ერთ ვარიანტად მიიჩნევა.

ბრუნვის პარადიგმები XIX საუკუნის I პერიოდის ქართული ენის გრამატიკებში:

ვარლამ ერისთავი, იოანე ქართველიშვილი, იოანე ბაგრატიონი, სოლმონ დოდაშვილი, გ. ფირალოვი	მარი ბროსე	პლატონ იოსელიანი
წრფელობითი	წრფელობით-	სახელობითი
ნათესაობითი	შემასმენლობითი	ნათესაობითი
მიცემითი	მიცემითი	მიცემითი
შემასმენლობითი	წოდებითი	მოთხრობითი
დაწყებითი	მოქმედებითი	მოქმედებითი
მოთხრობითი	ვითარებითი	წოდებითი
მოქმედებითი	ფინალური	
წოდებითი	დაწყებითი	
	კაუზალური	
	ლოკალური	

6. სწორედ XIX საუკუნის I ნახევრიდან დგება საკითხი შემასმენლობითის ბრუნვათა პარადიგმიდან ამოღებაზე, რაც ხაზს უსვამს, რომ ყოველი ბრუნვა გამოიყოფა არა ფუნქციურ, არამედ ფორმოზრივ კრიტერიუმზე დაყრდნობით.

7. ბრუნებისას მომხდარი მორფონოლოგიური ცვლილებების საფუძველზე სახელები ბრუნვათა ტიპებად იყოფიან.

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკებში ბრუნვათა ტიპებისათვის იყენებენ ანტო-

ნისეულ «კანკლედობას» და გამოყოფენ სახელთა ბრუნების ოთხ კანკლედობას.

პირველში აერთიანებენ ყველა თანხმოვანფუძიან სახელს, მეორეში – ა, ე-ზე და-მთავრებულთ (ა, ე, Ⴖა, Ⴖ ზ), მესამეში – ი-ზე დაბოლოებულ ფუძეებს (ჯ, ი), ხოლო მეოთხე ტიპში შეჰყავთ -ო,-უ- ხმოვანფუძიანი სახელები (ამ პერიოდში სიტყვები: გვრგვნი, კაცი, ნათელი... ი ხმოვანფუძიანებად მიიჩნევა, რომლებიც მხ. რიცხვის მოთხრობით, მიცემით და წოდებით ბრუნვაში, მთელ -ებთან მრავლობითში «ფუძისეულ», ბოლოკიდურ ი-ს კარგავენ).

ტიპებად ამგვარ დაყოფას საფუძვლად ბრუნვის ნიშანთა ცვლილებები უდევს.

8. XIX საუკუნის I ნახევარში შექმნილ ქართული ენის გრამატიკებში ზედსართავი სახელი «ზედშესრულად» იწოდება. ზედსართავ სახელს შეუძლია სახელის ნიშან-თვისება სხვადასხვა ხარისხით წარმოადგინოს.

ზედსართავი სახელების ხარისხის სამ ფორმას ასახელებენ, რისთვისაც იოანე ბაგრატიონი უკვე არსებულ ტერმინებს (დადებითს, შეჰმსგავსებითსა და უაღრესობითს) იყენებს, დანარჩენებთან ჩნდება ახალი: დადებითი ხარისხი, შეთანასწორებითი, აღმატებითი. გ. ფირალოვი აღმატებით ხარისხს «აღრობითს» ან «აღმატებულს» უწოდებს.

ჩამოთვლილი ხარისხის ფორმები ჰგავს ბერძნული ენისათვის დამახასიათებელ სამ ხარისხს: დადებითს, შედარებითსა და აღმატებითს.

ქართული ენისათვის აღმატებითი ხარისხის ფორმების წარმოება უცხოა და ხელოვნური, შეჰმსგავსებითი/შეთანასწორებითი ხარისხი დადებითთან შეფარდებით უფრო მეტის გამომხატველია, რომელიც თანამედროვე ტერმინოლოგიით უფროობით ხარისხს ნიშნავს.

არაფერს ამბობენ ქართული ენის ბუნებისათვის დამახასიათებელ მო_ო კონფიქსით ნაწარმოებ ოდნაობითის ფორმებზე, რომლებიც საგნის ნიშან-თვისებას დადებითთან შედარებით ნაკლები ოდენობით გამოიხატება. ენაში ამ ფორმების არსებობა უყურადღებოდ არ რჩება პლ. იოსელიანს, მას «მოდიდო», «მომცრო», «მოშავო», «მოწითალო» შეთანასწორებითის ნიმუშად მოჰყავს.

9. ამ პერიოდში საუბრობენ ზედსართავი სახელის ბრუნებაზეც. შენიშნავენ, რომ ყოველი ზედსართავი იბრუნვის არსებითი სახელის მსგავსად. აქვთ იგივე ბრუნვები,

იგივე ბრუნვის ნიშნებით. იყოფიან იმავე კანკლედობებად.

10. XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკებში «ნაცწალსახელი არს მეორე ნაწილი სიტყვსა, რომელიც დაიდების ნაცვლად სახელისა». მისი ხმარება თავიდან აგვაცილებს ერთი და იმავე სახელის ხშირ გამეორებას, იხმარება «განსალტოლველად ჰხშირისა განმეორებისა ერთისა და მისივე სახელისა».

ნაცვალსახელთა სემანტიკური ჯგუფების დასახელების შემდეგ ფუნქციის მიხედვით არსებითად და «ზედშესრულად» ჰყოფენ. არსებითში აერთიანებენ პირისა და კითხვით ნაცვალსახელებს ანუ მათ, რომლებიც წინადადებაში არსებით სახელებს შეენაცვლებიან, ხოლო «ზედშესრულად» წარმოდგენილები გამოხატავენ «გარეგანსა თჳსებასა საგნისა». აქ ივარაუდება ყველა ის ნაცვალსახელი, რომელიც სინტაქსურ წყვილებში უტოლდებიან ზედსართავ სახელებს.

11. ნაცვალსახელთა დაჯგუფება **არსებითად** და **«ზედშესრულად»**, იოანე ქართველიშვილისეული განმარტება ერთ-ერთი ხელნაწერის მიხედვით: «ნაცწალ სახელი არს ნაწილი სიტყვსა, რომელიცა იხმარების სიტყწთა შინა ნაცწლად სახელისა და ანუ დაიდების მის თანა», გვავარაუდებინებს, XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკებში შენიშნულია, რომ ნაცვალსახელების სახელთა ნაცვლად გამოყენება ერთ-ერთი ფუნქციაა, რომელსაც «ზედშესრული» ნაცვალსახელები ვერ ახერხებენ, ისინი «დაიდებიან» სახელებთან.

12. ნაცვალსახელები შინაარსისა და ფუნქციის მიხედვით სხვადასხვა ჯგუფებად იყოფიან. ბრუნების თვალსაზრისითაც განსხვავდებიან.

XIX საუკუნის I ნახევრის ქართული ენის გრამატიკებში ნაცვალსახელთა ბრუნების პარადიგმები სემანტიკური ჯგუფების გათვალისწინებითაა წარმოდგენილი, როგორც მხოლოდით, ისე მრავლობით რიც-ხვში. ნაცვალსახელთა «კანკდელობებიც» ამ ნიშნის მიხედვით სახელდება. ცალ-ცალკე აქვთ ნაბრუნები პირის, ჩვენებითი, კუთვნილებითი, კითხვითი და მიმართულებითი ნაცვალსახელები. თითოეული მათგანი ბრუნების თვალსაზრისით მართლაც განსხვავდება ერთმანეთისგან.

13. პლატონ იოსელიანი ნაცვალსახელებისათვის სამ კანკლედობას ასახელებს: ა) ზოგად სახელისთანას; ბ) საკუთარს მხოლოდ ნაცწალ-სახელთა; გ) შერეულს.

ბ ჯგუფში წარმოდაგენს პირის ნაცვალსახელებს. სამართლიანადაა შენიშნული ამ

ნაცვალსახელთა თავისებურებები ბრუნების თვალსაზრისით. «მე» / «შენ» / ჩვენ» / «თქვენ» თანამედროვე ენათმეცნიერებისათვის უბრუნველი სიტყვებია (აკ. შანიძე, არნ. ჩიქობავა).

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკებში აღნიშნული ნაცვალსახელები ბრუნებადებია; I და II პირის ნაცვალსახელები ფუნქციის მიხედვითა და ნიშანთა ღირებულების (ფ. დე სოსიური) თვალსაზრისით სახელობით, მოთხრობითსა და მიცემით ბრუნებებში უცვლელი ფუძითა და ნულოვანი მორფემით წარმოდგენილ მორფოლოგიურ სტრუქტურას მიეკუთვნებიან.

14. XIX საუკუნის I პერიოდის გრამატიკულ სახელმძღვანელოებში საუბრობენ ბრუნებისას წარმოქმნილ მორფოლოგიურ პროცესებზე, როგორც სახელებთან, ისე ნაცვალსახელებთან. შენიშნავენ, რომ ა და ე ხმოვნებზე დაბოლოებული საკუთარი სახელები (ადამიანთა სახელები: იერემი, ალექსანდრე) ბრუნებისას არ კარგავენ ფუძისეულ ბოლოკიდურ ხმოვანს. საზოგადო სახელები და გეოგარფიული სახელწოდებები კი «ისპობენ თვსთა ასოთა» ნათესაობითსა და მოქმედებითში (მზე_მზისა, მზითა; აზია_აზიისა, აზიითა...).

აზუსტებენ ფუძის შიგნით ხმოვნის დაკარგვას ნათესაობითში, მოქმედებითსა და -ებთან მრავლობითში:

ტაძარი_ტაძრისა, ტაძრითა, ტაძრები, ტაძრებმა...

რომელი_რომლისა, რომლითა, რომლები...

წარმოდგენილია (პლ. იოსელიანი) შეკუმშული და შეუკუმშავი ფუძეების ომონიმური წყვილები.

15. XIX საუკუნის I ნახევარში შექმნილ ქართული ენის გრამატიკებში საინტერესოდაა განხილული სახელთა (არსებითის, ზედსართავის, რიცხვითისა და ნაცვალსახელის) კატეგორიები. თითოეული მათგანი შესწავლილია მნიშვნელობის, ფუნქციისა და ფორმის თვალსაზრისით. გრამატიკების ავტორები საკითხთა განხილვისას ითვალისწინებენ მემკვიდრეობად დახვედრილ ლინგვისტურ ნაშრომებს და საკუთარი შეხედულებებისამებრ იყენებენ მათ.

გრამატიკულ სახელმძღვანელოებში მოცემულია სახელთა შესასწავლი თითქმის ყველა საკითხი, ხშირად ანალიზი არასრულყოფილია. მიზეზი კი ერთგან უნდა ვეძებ-

ბოთ.

გრამატიკა ენას შეისწავლის, ენა ცოცხალი, განვითარებადი ნაწილია. გრამატიკამ (მითუმეტეს, სასკოლო-სასწავლო დანიშნულებისათვის შედგენილმა) სალიტერატურო ენა თანამედროვე ნორმების გათვალისწინებით უნდა წარმოადგინოს, წინააღმდეგ შემთხვევაში «ძველი ენის» შესასწავლ გრამატიკას დაემსგავსება.

XIX საუკუნის I ნახევრის გრამატიკებში მოცემული მაგალითები ხშირად არქაული ფორმებითაა წარმოდგენილი, რაც აშორებს მას თანამედროვე, ცოცხალი ფორმებისაგან.

16. XIX საუკუნის I პერიოდის გრამატიკოსებიდან პლატონ იოსელიანისა და მარი ბროსეს გრამატიკული სახელმძღვანელოები გამოირჩევიან მეტი თავისთავადობითა და დახვეწილობით. ისინი ყველაზე ნაკლებად იმეორებენ უკვე მრავალჯერ გამეორებულ ანტონ I-ის შეხედულებებს სახელებზე და მათ კატეგორიებზე.

16.1. მიუხედავად ამისა, საკმაოდ მკაცრ შეფასებას აძლევს იაკობ გოგებაშვილი პლ. იოსელიანის «პირველდაწყებით კანონს გრამატიკისაჲს»: «ამ ოცდაათი წლის წინათ ჩვენს სასწავლებელში გრამატიკა იოსელიანის ქართული ენის სახელმძღვანელოდ იყო მიღებული. ვერ წარმოიდგენს მკითხველი, რა ჭირივით მეჯარებოდა ქართული ენის გაკვეთილები და რა სიძულვილი ჩამისცა გულში დედაენისა ამ გრამატიკამ, ვიდრე იგი არ შემაყვარეს ჩვენმა მაღალნიჭიერმა პოეტებმა და ლიტერატორებმა»; აქვე გრამატიკის პრაქტიკულ დანიშნულებას უსვამს ხაზს: «იგი არის მხოლოდ დამხმარებელი ღონისძიება, რომელიც სარჩულად დაედება პრაქტიკულ ცოდნას, გრამატიკამ რომ ეს სამსახური გაგვიწიოს, იგი უნდა იყოს შედგენილი ცოდნით და მარჯვედ დაიპყრობდეს უტყუარს კანონებს ენისას» (გოგებაშვილი, 1892, 63).

17. XIX საუკუნის I ნახევარი საქართველოში რუსული მმართველობის ხანაა. თუ ადრეულ პერიოდში ბერძნულ კულტურასთან უშუალო ურთიერთობის გავლენა იგრძნობოდა ქართულ ლინგვისტურ აზროვნებაში, შემდგომ ევროპული გრამატიკული აზროვნების სიახლეები იტალიელ მისიონერთაგან, ახლა რუსული მეცნიერული აზრის გათვალისწინება ხდება. ქართველიშვილის, ერისთავის, დოდაშვილის, ფირალოვის, იოსელიანის გრამატიკებში იგრძნობა რუსული ენის გავლენა, განსაკუთრებით სქესის საკითხზე მსჯელობისას.

მოკყავთ მაგალითები რუსული ენიდან. ომონიმებზე საუბრისას პლ. იოსელიანი წერს: «ესე ვითარნი იპოებიან რუსულსაცა ენასა შინა, Лукъ _ მშლდი და Лукъ _ ხახვ; Поль _ იატაკი და Поль სქესი» (იოსელიანი, 1851, 24).

18. XIX საუკუნის I ნახევარში შექმნილ გრამატიკებში წარმოდგენილი გრამატიკული ტერმინები ძირითადად ძველი, მანამდე შექმნილი გრამატიკული ნაშრომებიდან არის აღებული.

19. XIX საუკუნის I ნახევარში წარმოდგენილი სახელები, სახელთა კატეგორიები _ რიცხვი და ბრუნვა საინტერესოა ლინგვისტური აზრის განვითარების თვალსაზრისით, რადგან აქ წარმოდგენილი ბრუნვათა პარადიგმები ახალი საფეხურია, ნელ-ნელა ხდება ერთნაირი ფორმების ერთ ბრუნვად გაერთიანება, თანდებულიანი ფორმების ბრუნვათა პარადიგმებიდან ამოღება.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. აზიანიძე, 1959 – გ. აზიანიძე, ნარკვევები XIX საუკუნის ქართული აზროვნების ისტორიიდან, თბ., 1959.

2. აბულაძე, 1976 – ილ. აბულაძე, qarTuli gramatikuli literaturis adrindeli Zeglebi, Sromebi, t. II, 1976.

3. აკსაკოვი 1947 – В. Виноградов, Русский язык (Грамматическое учение о слове), М., 1947.

4. ამონიოს ერმისის თხზულებები ქართულ მწერლობაში, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადეს ნ. კეჭალმაძემ და მ. რაფავამ. გამოკვლევა, ლექსიკონი და სამიებლები დაურთო მაია რაფავამ, თბ., 1983.

5. ანტონ I, 1885 – ქართული ღრამმატიკა შედგენილი ანტონ I-ის მიერ, ტფ., 1885.

6. ბაბუნაშვილი, 1956 – ელ. ბაბუნაშვილი, მიცემითი და ვითარებითი ბრუნვის ურთიერთობისათვის ძველ ქართულში, სახელთა ბრუნვის ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წ. I, 1956.

7. ბაბუნაშვილი, უთურგაძე, 1991 – ელ. ბაბუნაშვილი, თ. უთურგაძე, ანტონ პირველის «ქართული ღრამმატიკა» და მისი ეროვნულ-ისტორიული მნიშვნელობა, 1991.

8. ბაკურაძე, 1998 – ლ. ბაკურაძე, სულხან-საბა ორბელიანის გრამატიკული ნააზრევი «ლექსიკონი ქართულის» მიხედვით, სადისერტაციო ნაშრომი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1998.

9. იოანე ბატონიშვილი, 1986 – იოანე ბატონიშვილი, ქართული გრამატიკული ნაწილი «კალმასობიდან.», თბ., 1986.

10. იოანე ბატონიშვილი, 1986 – იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, II გამოცემა, თბ., 1986 წ.

11. ბროსე, 1829 – Observation adressées au Conseil de la Société Royale Asiatique sur un Vocabulaire Géorgien et sur une Grammaire Géorgienne (Editeur M. S. Klaproth). Par M. Brosset, membre de la même Société. S-bre 1829.

მოსაზრებები ქართული ლექსიკონისა და ქართული გრამატიკის (კლაპროთის მიერ გამოცემული) შესახებ, წარდგენილი სამეფო სააზიო საზოგადოების საბჭოსთვის ამავე საზოგადოების წევრის მ. ბროსეს მიერ, 1829.

12. ბროსე, 1834 – L'Art Libéral ou Grammaire Géorgienne.

ხელოვნება აზნაურებითა, გინა ქართულის ენისა თვთმასწავლებელი, პარიზი, 1834.

13. ბროსე, 1834 – Èlèments de la langue Géorgienne.

ელემენტები ქართული ენისა, პარიზი, 1834.

14. ბროსე, 1899 – ბიობიბლიოგრაფია, მარი ბროსეს შვილისშვილის შვილის ვიქტორ ბროსეს ხელნაწერის მიხედვით. გამოსცეს ედიშერ ხოშტარია-ბროსემ და სერჟ ანდრიემ.

15. ბურჭულაძე, 1971 – გ. ბურჭულაძე, პირის ნაცვალსახელები ქართულში, გორის ნ. ბარათაშვილის სახელობის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის XXV სამეცნიერო სესიის მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, 1971 წლის 13-14 ოქტომბერი.

16. გაბუნია, 1998 – კ. გაბუნია, ბრუნვათა სისტემები ქართველურ ენებში (დიაქრონიული ანალიზი), სადისერტაციო ნაშრომი ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1998.

17. გაიოზ რექტორი, 1970 – გაიოზ რექტორი, «ქართული დრამატიკა», ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა ელენე ნიკოლაიშვილმა, თბ., 1970.

18. გამყრელიძე, კიკნაძე, შადური, შენგელაია, 2003 – თეორიული ენათმეცნიერების კურსი, თბ., 2003.
19. გოგებაშვილი, 1992 – საგრამატიკო შენიშვნა, ილია ჭავჭავაძე და საგრამატიკო პაექრობა, თბ., 1992.
20. დანელია, 1986 – კ. დანელია, გრამატიკული სქესის გამოხატვის ცდა ქართულში, მაცნე, №4, თბ.№, 1986.
21. დანელია, 1990 – კ. დანელია, ქართული გრამატიკული აზრის სათავეებთან, ჟურნ. «ცისკარი», №8, თბ., 1990.
22. დოდაშვილი, 1830 – ს. დოდაშვილი, «შემოკლებული ქართული დრამმატიკა», ტფ, 1830.
23. დონდუა, 1967 – К. Дондуа, Фемиризирующий гласный в грузинском, I, Тб., 1967.
24. ენუქიძე, 1987 – ლ. ენუქიძე, ძირითადი სინტაქსური თეორიები თანამედროვე საზღვარგარეთულ ენათმეცნიერებაში, თბ., 1987.
25. ენციკლოპედია, ტ. X, 1986.
26. ერისთავი, 1802 – Варлам Архиепископ Грузии (В.А.Г.), Краткая грузинская грамматика, сочинения на русском языке, СПб., 1802.
27. თამარაშვილი, 1902 – მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902.
28. თოფურია, 1939 – ვ. თოფურია, ქართული ენა, 1939.
29. თოფურია, 1956 – ვ. თოფურია, წოდებითი ბრუნვისათვის ქართველურ ენებში, სახელთა ბრუნების ისტორია ქართველურ ენებში, 1956.
30. თოფურია, 1965 – ვ. თოფურია, წრფელობითი ბრუნვისათვის ძველ ქართულში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XXXVIII, თბ., 1965.
31. იმნაიშვილი, 1957 – ივ. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957.
32. იოსავა, 1999 – ნ. იოსავა, მარი ბროსე და ქართული გრამატიკის საკითხები, სადისერტაციო ნაშრომი ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1999.
33. იოსელიანი, 1840 – პ. იოსელიანი, «პირჲ ზღდაწყებითნი კანონნი ქართული

ღრამატიკისა,"ფ., 1840.

34. იოსელიანი, 1851 – პ. იოსელიანი, «პირჲ ზღდაწყებითნი კანონნი ქართული ღრამატიკისა», ტფ, 1851.

35. კვანტალიანი, 1993 – ლ. კვანტალიანი, ქართული ენის სინტაქსის შესწავლის ისტორია XVII-XX საუკუნის 30-40-იან წლებში, იკე, XXXII, თბ., 1993.

36. კიკნაძე, 1997 – ფ. კიკნაძე, «ქართული გრამატიკა», თბ., 1997.

37. ლეონიძე, 1945 – გ. ლეონიძე, «ნიკოლოზ ბარათაშვილი», თბ., 1945.

38. ლეჟავა, 1956 – ლ. ლეჟავა, სახელი ანტონ I-ის გრამატიკაში, სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, , I, თბ., 1956.

39. მარი, 1908 – Н. Марр, Основные таблицы к грам. древ.-груз. языка, 1908.

40. მარტიროსოვი, 1964 – ა. მარტიროსოვი, ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში, თბ., 1964.

41. მაჯო – ფრანჩესკო-მარია მაჯო, ქართული ენის გრამატიკა, რომი, 1670.

42. პავსკი, 1850 – Г. Павски, Филологические наблюдения над составом русского языка, Рассуждение второе, СПб., 1850.

43. პაპიძე, 1998 – ა. პაპიძე, ზედსართავი სახელისათვის, ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები, წ. XI, თბ., 1998.

44. პეშკოვსკი, 1956 – А. Пешковский, Русский синтакс в научном освещении, М., 1956.

45. ჟორდანია, 1889 – თ. ჟორდანია, ქართული გრამატიკა, 1889.

46. როზენტალი, 1993 – Д. Розентал, М. Тенкова, Современный русский язык, М., 1993.

47. სარჯველაძე, 1984 – ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, თბ., 1984.

48. ზ. სარჯველაძე, 1997 – ზ. სარჯველაძე, ძველი ქართული ენა, თბ., 1997.

49. ორბელიანი, 1991 – სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, I, თბ., 1991.

50. ორბელიანი, 1993 – სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, II, 1993.

51. «სიტყჲაჲ ართრონთათჳს», 1990 – «სიტყჲაჲ ართრონთათჳს», ძველი ქართული გრამატიკული ტექსტი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მზ. შანიძემ.

52. უთურგაიძე, 1986 – თ. უთურგაიძე, ქართული ენის სახელის მორფოლოგიური ანალიზი, თბ., 1986.
53. უთურგაიძე, 1999 – თ. უთურგაიძე, ქართული ენის შესწავლის ისტორია, თბ., 1999.
54. ფირალოვი, 1820 – გ. ფირალოვი, «თვთმასწავლებელი», 1820.
55. ფილმორი, 1982 – Ч. Филмор, Дело о падеже; Новое в зарубежной лингвистике, вып. 10, М., 1982.
56. ფოგტი, 1968 – ჰ. ფოგტი, ბრუნვათა სისტემა ძველ ქართულში, მიმომხილველი, 1968.
57. ფოცხიშვილი, 1979 – ალ. ფოცხიშვილი, ქართული ენათმეცნიერების ისტორია, თბ., 1979.
58. ფოცხიშვილი, 1997 – რედ. ალ. ფოცხიშვილი, ფილადელფოს კიკნაძის გრამატიკული ნაშრომი, თბ., 1997.
59. ქართველიშვილი, 1809 – ი. ქართველიშვილი, ქართული გრამმატიკა, ტფ., 1809.
60. ქართველიშვილი, S-5117 – ი. ქართველიშვილი, ხელნაწერი გრამატიკა ქართული ენისა, კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი S-5117.
61. ქართველიშვილი, A-1175 – ი. ქართველიშვილი, ხელნაწერი გრამატიკა ქართული ენისა, კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი A-1175.
62. ქართველიშვილი, S-4432 – ი. ქართველიშვილი, ღრამმატიკა შეთხზული თბილისის საკეთილშობილო სასწავლებლის მოძღვრის პროტოპოპის იოანე ქართველიშვილისაგან სახმარად მასსავე სასწავლებელსა 1809 წ. თბილისში, ხელნაწერი, კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი S-4432.
63. ქართველიშვილი, 1852 – ი. ქართველიშვილის მემუარები, ავთ. იოსელიანის რედაქციით, თბ., 1952.
64. ქაროსანიძე, 1993 – ლ. ქაროსანიძე, სახელი და მისი კატეგორიები დიონისე თრაკიელის «გრამატიკის ხელოვნებაში», იკე, XXXII, თბ., 1993.
65. ქაროსანიძე, 1998 – ლ. ქაროსანიძე, დიონისე თრაკიელის «გრამატიკის ხელოვნება» და ძველი ქართული გრამატიკული აზროვნება, თბ., 1998.

66. ქუთათელაძე, 1957 – დ. ქუთათელაძე, «სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონების რედაქციები» ავტოგრაფების მიხედვით, თბ., 1957.

67. ყაუხჩიშვილი, 1941 – ს. ყაუხჩიშვილი, მასალები იოანე პეტრიწის განმარტების წყაროთა შესწავლისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. II, 1941.

68. შანიძე, 1956 – აკ. შანიძე, წოდებითი ფორმის ადგილისათვის გრამატიკაში, სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წ. I, თბ., 1956.

69. შანიძე, 1967 – აკ. შანიძე, ორობითი რიცხვის საკითხისათვის ხევსურულში, თსუ შრომები, ტ. 121, თბ., 1967.

70. შანიძე, 1980 – აკ. შანიძე, ქარული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. III, თბ., 1980.

71. შანიძე, კვაჭაძე, 2005 – აკ. შანიძე, ლ. კვაჭაძე, ქარული ენა, VIII კლასის სახელმძღვანელო, თბ., 2005.

72. შანიძე, 1956 – მ. შანიძე, «რომელ» ნაცვალსახელის ფუნქციისა და ადგილისათვის ძველ ქარულში (სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით), სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წ. I, 1956.

73. შანშოვანი, 1888 – ზ. ზანშოვანი, მოკლე ღრამმატიკა ქართულისა ენისა, სანკტპეტერბურლი, 1888.

74. ჩართოლანი, 1985 – ნ. ჩართოლანი, ჩვენებით ნაცვალსახელთა სისტემები ქართულში სხვა ქართველურ ენებთან შედარებით, თბ., 1985.

75. ჩიქობავა, 1928 – არნ. ჩიქობავა, მარტივი წინადადების პრობლემა ქარულში, I, ტფ., 1928.

76. ჩიქობავა, 1950 – არნ. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება, ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, თბ., 1950.

77. ჩიქობავა, 1952 – არნ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, 1952.

78. ჩიქობავა, 1956 – არნ. ჩიქობავა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობის, წარმოებისა და ისტორიისათვის, სახელთა ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წ. I, თბ., 1956.

79. ჩიქობავა, 1956 – არნ. ჩიქობავა, რატომ არის აუცილებელი ბრუნვათა რიგის შეცვლა ქართულში? სახელთა ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წ. I, თბ., 1956.

80. ცერცვაძე, 1956 – ი. ცერცვაძე, ბრუნვათა საკითხი ქართველ გრამატიკოსებთან, სახელთა ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წ. I, თბ., 1956.

81. ხუნდაძე, 1992 – ს. ხუნდაძე, ახალი თუ ძველი ენა, ილია ჭავჭავაძე და გრამატიკული პაექრობა, თბ., 1992.

82. ჯავახიშვილი, 1992 – ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. X, თბ., 1992.